

।।श्रीशंकर।।

मनोबोध

विवरण

(श्री समर्थाच्या मनाच्या श्लोकांवरील प्रवचने)

अनन्त दामोदर आठवले
(स्वामी वरदानंद भारती)

श्रीराधादामोदर प्रतिष्ठान, पुणे.

प्रकाशक-मुद्रक :

अध्यक्ष, श्रीराधादामोदर प्रतिष्ठान

‘प्रतीक’ ४०३/१ शनिवार पेठ,

मेहुणपुरा, पुणे ४११०३०.

दूरध्वनी २४४९२४९७

■

आठवी आवृत्ती :

दासनवमी, माघ कृ. ९, १९३१

७ फेब्रुवारी २०१०

■

टाइपसेटिंग :

एच. एम. टाईपसेटर्स,

११२०, सदाशिव पेठ,

निंबाळकर तालीम चौक,

पुणे ४११०३०.

■

मुद्रणस्थळ :

स्मिता प्रिंटर्स

१०१९, सदाशिव पेठ

नागनाथ पाराजवळ

पुणे ४११०३०

■

मूल्य :

दोनशे रुपये

अर्पण

प्रथमावृत्तीचे प्रकाशकीय

“मनोबोध-विवरण” हा ग्रंथ श्रीसमर्थ त्रिशताब्दि संवत्सरांत प्रकाशित करण्याचा योग लाभला, हा माझ्या दृष्टीने एक अपूर्व योग म्हणता येईल.

इ.स. १९६६ ते १९७३ पर्यंत प. पू. अप्पांची (अ. दा. आठवले) सामान्यतः दर सोमवारी मनोबोधावर प्रवचने होत असत. श्री. दि. शं. गंधे यांनी या प्रवचनांची टिपणे घेतलेली होती. ती. अप्पांच्या मार्मिक आणि सुस्पष्ट विचारांची आवड असलेल्या अनेक विचक्षण श्रोत्यांनी ती प्रवचने ऐकण्याची इच्छा प्रदर्शित केली. पण यंत्राच्या नादुरुस्तीमुळे त्यात यश आले नाही. तेव्हा टिपणांवरून तो विषय अप्पांनी विस्तृत करून सांगावा अशी जिज्ञासू लोकांनी आग्रहाची विनंती ती. अप्पांना केली. ती त्यांनी थोड्या नाखुषीनेच मान्य केली आणि केवळ त्यामुळेच उत्कृष्ट स्वरूपात असलेला ग्रंथ आपल्यापुढे येत आहे.

आपण नेहमी समाजाने सुधारले पाहिजे, समाजाने असे केले पाहिजे, तसे केले पाहिजे म्हणतो. वास्तविक पाहता समाज हा एक भावनात्मक भाग आहे. व्यक्ति ही वस्तुस्थिती आहे. समाज ही एक धारणा आहे. त्यामुळे एखाद्या गोष्टीचा समाजावर काही परिणाम व्हावयाचा असेल तर तो परिणाम व्यक्तीवर होणे आवश्यक असते. कारण सुधारावयाचे असते ते व्यक्तीने, आणि व्यक्तीचे ध्येय सामान्यतः अध्यात्मप्राप्ती हे असले पाहिजे. अशा व्यक्तीचे समाजाच्या संबंधात असलेले आचरण आणि अध्यात्मप्राप्तीसाठी आवश्यक असलेले व्यक्तिगत आचार-विचार अशा आचरणाच्या दोन स्वतंत्र पातळ्या राहू शकतील, असे प. पू. अप्पा पुष्कळ वेळा सांगतात.

अशा अध्यात्मप्रवण व्यक्तीचे समाजाशी संबंधित आचरण कसे असावे ते १९७५ साली प्रसिद्ध झालेल्या “कर्मयोग” या ग्रंथावरून समजेल व वैयक्तिक आचारविचारांसंबंधी सांगोपांग मार्गदर्शन या “मनोबोध-विवरण” ग्रंथात मिळेल असे मला वाटते.

या ग्रंथाचे प्रस्तावना-लेखक मा. श्री. चं. प. ऊर्फ बापूसाहेब भिशीकर, भूतपूर्वसंपादक, तरुणभारत, यांचे तरुण भारतमध्ये येणारे लेख मी आठवणीने व आवडीने वाचीत असते. त्या लेखावरील वाचकांच्या पत्रव्यवहारातील गौरवयुक्त प्रतिक्रिया हीच त्या लेखाचे महत्त्व पटवून देणारी ठरेल.

संतवाङ्मयाचा अभ्यास, भारतीय संस्कृति व परंपरेचा अभिमान, नवीन पिढीविषयी वाटणारी तळमळ आणि वस्तुस्थितीचे उत्कृष्ट निदर्शन इत्यादि गोष्टी श्री. बापूसाहेबांच्या शब्दाशब्दांतून व्यक्त होत असतात. कोणत्याही गोष्टीचे योग्य शब्दांत मूल्यमापन करण्याची त्यांची हातोटी वैशिष्ट्यपूर्ण आहे यात शंकाच नाही. तरुण भारतचा वाढता दर्जा आणि खप हा त्यांच्या सापेक्षी कर्तृत्वाचा परिणाम म्हटले तरी त्यात फारशी अतिशयोक्ती होणार नाही; आणि हे सर्व ते, कार्यासाठी कार्य या निरपेक्ष भावनेने करीत असतात. वयाची साठी उलटलेले हे गृहस्थ तरुणाच्या उत्साहाने काम करताना पाहून कोणाच्याही मनात त्यांच्याविषयीचा आदरच द्विगुणित होईल.

मनोबोध-विवरण या ग्रंथाला त्यांची प्रस्तावना मिळाली तर सोन्याला सुगंध प्राप्त होईल या कल्पनेने मी प्रस्तावना लिहिण्याविषयी त्यांना विनंती केली. प. पू. अप्पांविषयीच्या आदराने व प्रेमाने त्यांनी माझी विनंती मान्य केली. त्यामुळेच ग्रंथाला प्रकाशित करणारी प्रस्तावना आपल्यापुढे सादर करण्याची सुसंधी मला प्राप्त झाली. त्याकरिता श्री. बापूसाहेबांचे आभार मानावेत तेवढे थोडे आहेत, कारण अनेक प्रकारच्या कामाचा व्याप मागे असताना अल्पावधीत त्यांनी ही प्रस्तावना लिहून दिली.

मुद्रिते तपासण्याचे अथपासून इतिपर्यंतचे सर्व काम अत्यंत आस्थेने श्री. अण्णा भिंगारे यांनी केले व त्याकरिता अथक परिश्रम घेतले. त्यांचे आभार मानलेले त्यांना आवडणार नाही; पण त्यांच्या ऋणाचा निर्देश करणे मी माझे कर्तव्य समजते.

ग्रंथाचे मुद्रण म्हटले की कागद मिळविणे हे अलिकडे एक दिव्य होऊन बसले आहे. श्री. मधुकर जोशी यांच्या सहाय्याने आणि श्रीमान् बाबुरावजी पारखे यांच्या सौजन्यामुळेच केवळ या दिव्यातून सुखाने पार पडता आले. त्याकरिता मी त्यांची कृतज्ञ आहे. श्री. कल्याण शेटे यांनी काढलेले श्रीसमर्थांचे प्रेरणादायी सुरेख चित्र श्री. प्रकाश उत्पात यांच्या सहकार्याने लाभले. त्यांचेही आभार.

ग्रंथाच्या छपाईचा मुहूर्त झाल्यापासून टाईपाच्या अडचणीमुळे मध्यंतरी दीर्घकाल अवधि गेला तरी योग्य वेळी पुस्तकाची छपाई पूर्ण होण्याच्या दृष्टीने गुर्जरबंधूंनी घेतलेले कष्ट हे एक त्यांचे वैशिष्ट्यच ठरेल.

ग्रंथामधील मनाच्या श्लोकांसाठी समर्थांचे निष्ठावंत भक्त कै. श्री. शंकरराव देव यांची प्रत प्रमाण मानली आहे; तसेच विवरणांत आलेल्या ज्ञानेश्वरीच्या अवतरणांसाठी वै. श्री. सोनूमामा दांडेकर संपादित ज्ञानेश्वरी प्रत घेतली गेली आहे.

सुज्ञ वाचकांनी या ग्रंथाचा बोध अवश्य घ्यावा ही मग्न विनंती.

एकमेका साह्य करूं । अवघे धरूं सुपंथ ॥

विनीत

दासनवमी, १९०१

कु. वसुमती (गार्गी) देशपांडे

आठव्या आवृत्तीच्या निमित्ताने

आजच्या प्रगत विज्ञानाने मानवी जीवन खऱ्या अर्थाने सुखी केलेले नाही. उलट आतंकवाद, असहाय्यता, जीवघेणी स्पर्धा, प्रदूषणे इत्यादीची नित्य वाढ होत आहे. यामुळे संयम, त्याग, द्वेषरहितता, सत्वशुद्धी इ. सात्त्विक गुणांची तीव्रतेने आवश्यकता जाणवू लागलेली आहे. एकप्रकारे आपले जीवन असंघटित-अस्थिर झालेले आहे. संशयात्मकता सर्वत्र व्यापून आहे. अशा स्थितीत संतांचे वाङ्मय जीवनाला यथायोग्य मार्गदर्शन करू शकते. हिंदू संस्कृतीतला शाश्वत जीवनविचार-विश्वधर्मविचार आहे. एकाच समाजापुरता तो नाही. त्यामुळे त्याचा आचार म्हणजेच व्यक्तीची देवत्वाकडे होणारी वाटचाल. जीवनसाफल्याचा तोच एकमेव निकष. संतांनी आपल्या जीवनाचे सूत्र तेच ठेवले आणि लोकजागृतीचे कार्य केले. संतकवी श्रीदासगणूमहाराज यांचे शिष्योत्तम प्राचार्य अ. दा. आठवले (स्वामी वरदानंद भारती) त्याच परंपरेचे उत्तराधिकारी. त्यांनीही पारंपारिक जीवनमूल्यांची शाश्वतता आपल्या समर्थ वाणीने मनोबोधाच्या रूपाने मांडली.

या ग्रंथात त्यांनी आपल्या राजकीय व सामाजिक स्थितीचे यथार्थ भान ठेवलेले असून संतांच्या उपदेशाचे मर्म सर्वस्तरीय समाजापर्यंत पोचविले आहे. शरीर मन बुद्धीच्या पलीकडील ईशतत्त्वाची अनुभूती घेणे हाच खरा मानवी विकास! 'अधी केले, सांगे मग, उचित ते जो नतजना' असा समर्थबाणा प्राचार्यांनीही कृतीत उतरविला. म्हणून मनोबोधाला एक आगळेवेगळे रूप प्राप्त झाले.

मनोबोधाची ही आठवी आवृत्ती म्हणजे लोकप्रियतेचे स्वतःसिद्ध प्रमाणच! असा हा अनेक जाणत्यांनी गौरविलेला मौलिक ग्रंथ वाचकांचे हाती देताना प्रतिष्ठानला आनंद वाटतो.

आपल्या सर्वोत्तम साधनेने पू. स्वामीजींनी श्रीनारायण आपलासा केला, संजीवन समाधी घेतली. शेवटच्या संदेशात त्यांनी म्हटल्याप्रमाणे त्यांच्या ग्रंथाचे वाचन-मनन-चिंतन करणे आणि त्यानुसार आचरण करणे हे आपले कर्तव्यच ठरते. संतांचे

ग्रंथ त्या त्या संतांचे प्रत्यक्ष रूप असल्याने ग्रंथांचा वाचन-मननरूप सहवासही कल्याणकारी होऊ शकतो. प्रामाणिक प्रयत्नशीलाला त्यामुळे धन्यता प्राप्त होऊ शकते.

पुनर्मुद्रण, कागद, छपाई आणि इतर तदनुषंगिक खर्चात वाढ झाली असून सुद्धा या ग्रंथाचे मूल्य न वाढवता सातव्या आवृत्तीप्रमाणेच ठेवले आहे. भाविक ग्राहकांनी पूर्वीप्रमाणेच आताही सहकार्य करावे, ही विनंती.

स्मिता प्रिंटर्सचे श्री. हेमंत जोशी आणि त्यांचे सहकारी यांचेबद्दल कृतज्ञता व्यक्त करित आहोत.

दासनवमी, माघ माघ कृ. ९, १९३१
७ फेब्रुवारी २०१०

अध्यक्ष
श्रीराधादामोदर प्रतिष्ठान, पुणे

प्रस्तावना

पुण्यातील एक अधिकारी सत्पुरुष श्री. अनंतराव आठवले यांच्या लिखाणासंबंधी प्रस्तावनेच्या रूपाने मी काही लिहावे, अशी माझी पात्रता नाही. शास्त्रग्रंथाचा अभ्यास, त्यांचे मनन-चिंतन आणि सदगुरुकृपेने लाभलेली परमार्थ साधनेची अनुभूति यामुळे जिज्ञासूंना देण्यासारखे अमोल ज्ञानभांडार श्री. अनंतराव आठवले यांच्याजवळ आहे. माझ्या सुदैवाने त्यांच्या चरणाशी बसून या भांडारातील चार-दोन कण पदरी पाडून घेण्याची संधी मला लाभली आहे, तेव्हा श्री. समर्थांच्या मनोबोधाचे सुमारे साडेपाचशे पृष्ठात त्यांनी जे विवरण केले आहे त्यासंबंधी मी काय लिहिणार? मी एवढेच म्हणू शकतो की आपले जीवन सार्थ करण्याची ज्या कोणाची इच्छा असेल त्याने हा ग्रंथ चित्त देऊन वाचावा आणि उचित मार्गदर्शन ग्रहण करावे. युवावस्थेतच हे घडणे अधिक हितकारक.

“मनोबोध” किंवा “मनाचे श्लोक” हे श्रीसमर्थानी रचलेले प्रकरण महाराष्ट्रात आणि मराठी भाषिकात सुपरिचित आहे. ज्याला एखादा तरी मनाचा श्लोक अवगत नाही असा मुलगा सहसा सापडावयाचा नाही. पण खरी अडचण अशी आहे की हा उपदेश आणि आपले प्रत्यक्ष जीवन यांची काही सांगड घालण्याचा प्रयत्न करावा असे आपल्या मनात येत नाही. संतांनी केलेल्या या उपदेशाचा आपले जीवन सुंदर, समाधानी, तृप्त आणि आनंदपूर्ण बनविण्याशी काही प्रत्यक्ष संबंध आहे, असे आपल्याला वाटेनासे झाले आहे. प्रस्तुत ग्रंथाच्या रूपाने मनोबोधावर सविस्तर व्याख्यान करणारे श्री. अनंतराव आठवले हे काही कोणी अरण्यवास पत्करलेले प्रपंचविन्मुख संन्यासी नाहीत. लौकिकदृष्टीने यशस्वी प्रपंच त्यांनी केला पण जीवनात प्रपंच आणि परमार्थ हे दोन वेगळे, परस्परांपासून स्वतंत्र कप्पे आहेत असे त्यांनी मानले नाही. भगवंताच्या अधिष्ठानावर खंबीरपणे उभा असलेला शाश्वत भारतीय जीवनविचार, जीवनसाफल्याचा केवळ एकच निकष मानतो. माणसाने देवत्वाकडे किती प्रगति केली, हा तो निकष. हा विचार आधारभूत मानला म्हणजे प्रपंच वेगळा राहातच नाही. प्रपंच आणि परमार्थ ही दोन्ही एकच होऊन जातात. जीवन धन्य होते. याप्रकारे ज्याचे जीवन खरोखरच धन्य झालेले आहे, प्रसाद ज्याचे जीवन व्यापून राहिलेला आहे, अशा भगवत्भक्ताने केलेले हे विवरण आहे.

उपदेश माणसाला नेहमीच प्रिय वाटतो असे नाही. माणूस दुखणाईत झाला तरी कडू औषध घेण्यास आणि आवश्यक ते पथ्यपाणी करण्यास तो नाखूषच असतो. औषधयोजना करणाऱ्या तज्ज्ञाचा अधिकार निर्विवाद असला तरी बरे रोग्याने व्हावयाचे

असते. शरीरात निर्माण झालेली विकृती ही विकृतीच नव्हे, तर ते उत्तम आरोग्याचे लक्षण आहे, असेच जर रोगी मानावयास लागला तर तिथे धन्वंतरी तरी बिचारा काय करणार? जीवनाचे शाश्वत नियम मात्र कठोर असतात आणि या सत्याचे आकलन जेव्हा होऊ लागते तेव्हा फार उशीर होऊन गेलेला असतो. अनेकांच्या जीवनाची अशी शोकांतिका झाल्याचे प्रत्यक्षी दिसते. म्हणून मला वाटते की निरोगी जीवनविचाराची कल्याणप्रद बैठक तरुणपणीच मनाला लाभलेली असावी. वाटचाल योग्य दिशेने व्हावी; कोणाची प्रगती किती होते हा प्रश्न काहीसा गौण.

श्री. अनंतराव आठवले यांच्या मनोबोध-विवरणाचे अपरंपार महत्त्व आहे ते या संदर्भात. त्यांच्या व्याख्यानाचे एक ठळक वैशिष्ट्य आहे की आधुनिक जीवन आणि त्यातील सगळे तथाकथित “नव” प्रवाह यांचे संपूर्ण अवधान ठेवून त्यांनी संतांच्या उपदेशाचे शाश्वतत्व प्रतिपादन केले आहे. श्रीसमर्थानी काय म्हटले आहे एवढ्यापुरताच विषय त्यांनी मर्यादित ठेवलेला नाही. मराठी संतपरंपरेपासून समर्थ रामदासस्वामी यांना वेगळे काढण्याचा प्रयत्न तर त्यांनी धिःक्कारला आहेच, पण साऱ्या संतांचे कळवळ्याचे बोल शास्त्रपूत कसे आहेत, हे नाना प्रमाणांनी वारंवार निदर्शनास आणले आहे. प्राचीन ऋषिमुनींनी प्रवाहित केलेली संस्कृतिधारा आणि संतांचा उपदेश यांचे एकरूपत्व मनावर ठसविले आहे. यासाठी उपनिषदातील वचने व कथा येथपासून तो संतचरित्रे आणि संतवचने येथपर्यंत भरपूर उदाहरणे त्यांनी दिली आहेत. या विचारधारेची विसंगत असे जे आज दिसते वा आधुनिकतेच्या नावाखाली प्रतिपादन केले जाते, त्यातील तकलादूपणा अनंतरावांनी अतिशय परखड युक्तिवादाने ठिकठिकाणी स्पष्ट केला आहे.

कोणाला आवडो की न आवडो, पण अनंतराव हितप्रद सिद्ध न होणाऱ्या, मूल्यात्मक परिवर्तनाच्या आणि त्यातून निर्माण होणाऱ्या आदर्शविरोधी स्वैरतेच्या विरुद्ध आहेत. केवळ परानुकरणासाठी आणि स्वतःवर आधुनिकतेचा शिक्का मारून घेण्याच्या हव्यासाने केलेले स्वत्वहीन बदल तर त्यांना साफ नामंजूर आहेत. यात प्रत्यक्षतः संबंध मानवी मनाचा येतो. या मनाच्या चंचलतेला आवर घालून ते भगवंतावर स्थिर करणे आणि जीवनव्यवहार सहजपणे शुद्ध व सात्विक करीत अखेर शरीर, मन व बुद्धी यांच्या पलीकडे असलेल्या ईश्वरत्वाची अनुभूति घेणे हाच खरा मानवी विकास आहे. भौतिक सुखसाधनांची उपलब्धता, उपभोगांची विपुलता किंवा शरीरपरता हा प्रगतीचा मापदंड मानण्यात मानवाचे कल्याण नाही, हे भारतीय जीवनविचारात अनुस्यूत असलेले प्रमुख सूत्र आहे. समर्थानी मनाला बोध केला आहे तो हाच. जीवन अशा प्रकारे संपूर्णपणे ईश्वराभिमुख होण्यासाठी “मना सज्जना भक्तिपंथेचि जावे” हा वाटचालीचा प्रारंभ. ही वाटचाल समाजाच्या कोणत्याही थरातील, कोणाही व्यक्तीला आणि केव्हाही सुरू करता येते. सर्वांना

सुलभ असे हे साधन आहे. या अनुषंगाने मनाचे व्यापार, संभाव्य खाचखळगे, वाटेवरील खाणाखुणा, अंतिम लक्ष्य गाठल्यानंतर लाभगारी अनिवर्तनीय सुखमयता इत्यादि विषय मनोबोधात आले आहेत. अनंतरावांच्या निरूपणाचे परिणामकारक वैशिष्ट्य हे की सध्याच्या सामाजिक अवस्थेचे संपूर्ण अवधान ठेवून परंपरागत जीवनमूल्यांचे शाश्वतत्व त्यांनी आव्हानपूर्वक प्रतिपादन केले आहे. परिवर्तनीय काय आणि अपरिवर्तनीय काय याचा विवेक सांगितला आहे.

समर्थांनी “विवेके क्रिया आपुली पालटावी” असे आग्रहपूर्वक वारंवार म्हटले आहे. त्या क्रियापालटाला आधारभूत विवेक, जीवन सफल करू इच्छिणाऱ्या प्रत्येकाने नीट समजावून घेतला पाहिजे. आधुनिक समाजाची तर ही मोठीच गरज आहे असे मला वाटते. **“मनोबोध-विवरण” यादृष्टीने अत्युत्तम मार्गदर्शक ग्रंथ ठरेल, यात शंका नाही.** भारतीय संस्कृती, तिला प्राणभूत असलेला पुरुषार्थ चतुष्टययुक्त समग्र जीवनविचार, या जीवनविचाराला अभिप्रेत असलेले आदर्श, त्या आदर्शाचा आविष्कार करणारे प्रातःस्मरणीय महापुरुष, परंपरागत आचारधर्म आणि साहित्य या सगळ्यांवर आज आधुनिकतेच्या किंवा पुरोगामित्वाच्या गोंडस नावाखाली आघात होत आहेत. त्यातील खरेखोटेपणा तपासून पाहण्यास देखील कोणी सहसा धजावत नाहीत. जे धजावतात त्यांच्यावर “परंपरावादी” आणि “प्रतिगामी” असा शिक्का लगेचच मारला जातो. “समर्थांचिया सेवका वक्र पाहे । असा सर्व भूमंडळी कोण आहे” हा आव्हानप्रद उद्घोष ज्या अडिग आंतरिक श्रद्धेच्या बळावर व्यष्टी आणि समष्टी या दोन्ही पातळ्यांवर केला जाऊ शकतो, ती श्रद्धाच आज डळमळीत करण्यात येत आहे. अशा परिस्थितीत मनोबोध-विवरणाच्या रूपाने श्री. अनंतराव आठवले यांनी अतिशय सुबोधपणे सांगितलेला विवेक सर्वस्वी समयोचित ठरतो. **संशयात्मा किंवा पाखंडी युवकांना आपल्या प्राचीन परंपरेची उज्वल बाजू पाहण्याची दृष्टि देणारा हा बहुमोल ग्रंथ आहे असे म्हटल्यास मुळीच अतिशयोक्ती व्हावयाची नाही.**

श्री. अनंतराव आठवले यांनी मनाच्या श्लोकातील प्रत्येक श्लोकाचे क्रमाने केलेले विवरण असे या ग्रंथाचे स्वरूप आहे. त्या त्या श्लोकावर भाष्य करताना त्यातील शब्द योजनेची जी संगती अनंतराव लावतात ती अत्यंत मार्मिक वाटते. उदा. ७० व्या श्लोकाच्या दुसऱ्या ओळीत “कदा बाधिजेनापदा” असा शब्दप्रयोग आहे, त्यासंबंधी अनंतराव लिहितात - “सदैव नित्यनेमाने असे नामस्मरण जेव्हा होते तेव्हा आपदा म्हणजे संकटे बाधत नाहीत असे समर्थ म्हणतात. संकटे येतच नाहीत असे समर्थ म्हणत नाहीत हे लक्षात घेतले पाहिजे. आपत्ती न येणे आणि न बाधणे यांत आकाशपाताळाचे अंतर आहे..... आपत्ती न बाधणे हे माणसाच्या स्वाधीनचे आहे. स्थितप्रज्ञ, भक्त गुणातीत इत्यादींची लक्षणे आत्मसात करण्याचा

प्रयत्न केला तर आपत्ति न बाधण्याची म्हणजे संकटातही प्रसन्न राहण्याची सिद्धी प्राप्त होऊ शकते.” जीवन म्हटले की संकटे येणारच. परमेश्वराच्या भक्तांवर संकटे येतच नाहीत हे सांगणे खोटे. संकटांना किंवा जीवनातील सुखःदुखाच्या प्रसंगांना आपण कशाप्रकारे सामोरे जातो यावर जीवनाचा कस अवलंबून असतो. ईश्वरनिष्ठांवर येणाऱ्या संकटांकडे कुचेष्टेने बोट दाखवून ईश्वरनिष्ठा निरर्थक असल्याचा युक्तिवाद जे करतात त्यांना असे सहज उत्तर या भाष्यात मिळून गेले आहे.

“काम” हा जो शब्द जीवनाचा विचार करताना वारंवार येतो त्याच्या वास्तविक आशयाचीही अशीच मोठी मार्मिक फोड अनंतरावांनी केली आहे. कामाची व्याप्ती केवळ “सेक्स” पुरती मर्यादित मानण्यातील आधुनिक गफलत त्यांनी स्पष्टपणे निदर्शनास आणून दिली आहे. काम आणि क्रोध याचे जीवनातील उचित आणि आवश्यक स्थान स्पष्ट करताना अनंतरावांनी केलेले विवेचनही त्यांच्या शास्त्रशुद्ध भूमिकेची प्रचीती आणून देणारे आहे. आपल्या परंपरेतील अनेक रूढ शब्दांच्या नेमक्या आशयाचा बोध जसा अनंतराव करून देतात तद्वतच कित्येक कथा, प्रसंग आणि उक्ती यांचेही सांस्कृतिक वैशिष्ट्य विशद करून सांगतात. त्यामुळे वाचकांच्या दृष्टीला व्यापकता तर येतेच पण उद्बोधक बहुश्रुततेचा लाभही वाचकाला होतो.

असा अनेक वैशिष्ट्यांनी नटलेला हा ग्रंथ. **एका अधिकारी पुरुषाने केलेल्या सखोल आणि प्रदीर्घ जीवनचिंतनाचे हे सार. परंपरेच्या मिथ्याभिमानाने नव्हे तर विशुद्ध लोककल्याणाच्या तळमळीने, सर्वसामान्यांसाठी ग्रंथबद्ध केलेले, त्याचा लाभ आपण घेण्यात आपलेच हित आहे.** अनंतरावांचे जे विचारधन आहे त्यासंबंधी मतप्रदर्शनाची अनधिकारचेष्टा मला करावयाची नाही. एवढेच म्हणावयाचे आहे की त्यांनी या ग्रंथाद्वारे जे देण्याचा प्रयत्न केला आहे त्याचे बहुजनसमाजाने पूर्वग्रहरहित भावनेने स्वागत करावे आणि यावच्छक्य “भक्तिपंथा”ने जाण्याचा प्रयास करावा. मनाचे श्लोक हे केवळ लहान मुलांच्या पाठांतरासाठी नसून, भारतीय जीवनविचार समाजाला देण्याचे ते एक माध्यम आहे याची जाण प्रस्तुत मनोबोध विवरणाने अवश्य येऊ शकेल.

मी पुन्हा नम्रपणे म्हणतो की मी जे चार शब्द लिहिले आहेत ती रूढार्थाने या ग्रंथाची प्रस्तावना नव्हे. त्याच्या केवळ धावत्या वाचनाचा माझ्या मनावर जो संस्कार झाला आणि जे विचार सहजपणे मनात आले त्याची ही केवळ संक्षिप्त नोंद आहे. अशी नोंद प्रगटपणे करण्याची संधि मला दिली याबद्दल ग्रंथाच्या प्रकाशकांचा मी ऋणी आहे.

नागपूर
वसंतपंचमी शके १९०१

चं. प. भिशीकर
भूतपूर्व संपादक, ‘दै. तरुण भारत’ पुणे.

॥ श्रीशंकर ॥

मनोबोध-विवरण

समर्थ रामदासस्वामींच्या मनोबोध या प्रकरणाचा विशेष विचार आपण आतां करणार आहोत. दोनशें पाच श्लोकांचें हें लहानसें प्रकरण आहे. परंतु संपूर्ण समर्थ-वाङ्मयाचें तें सार आहे. मनाचे श्लोक या नावानेंहि हें प्रकरण प्रसिद्ध आहे. समर्थ-वाङ्मय तसें पुष्कळ विस्तृत आहे, प्रचंड आहे. स्वयंपाकघरांतील चटणीमिठापासून अध्यात्माच्या परमोच्च अनुभवापर्यंत जीवनावश्यक अशा सर्व गोष्टींचे मार्गदर्शन समर्थ-वाङ्मयानें ठसठशीतपणें केलें आहे. या वाङ्मयाची व्यापकता आश्चर्य वाटावें इतकी विशाल आहे.

समर्थांचें वाङ्मय रचनेच्या दृष्टीनें छंदोबद्ध असलें तरी शैली आणि आशय या दृष्टीनें तें गद्यप्राय आहे. समर्थांच्या स्वभावाला भाषेचा हळुवारपणा, आशयाचा रसाळपणा आणि रचनेची कोवळीक जणू मानवत नसावी; पण समर्थ-वाङ्मयाचें सार म्हणून उल्लेखिलेलें हें मनोबोध प्रकरण मात्र रसाळपणाच्या दृष्टीनेंही सरस आहे. या प्रकरणाचे पुन्हां वेंचे काढणें हें फार अवघड जातें. अमृत आटवून अर्धें करतां येत नाही; करावें लागत नाही, करूं नये; तसेंच येथेंहि होतें.

श्रीविनोबाजींनी आपल्या आवडीप्रमाणे शंकराचार्य, ज्ञानेश्वर, नामदेव, एकनाथ यांच्या बोधप्रद वाङ्मयाचें सार काढून, तें निरनिराळ्या नावांनी लहान लहान पुस्तकांच्या रूपानें प्रसिद्ध केलें आहे. पण त्यांनी समर्थांचे हे मनोबोध प्रकरण मात्र सर्वच्यासर्व प्रसिद्ध केलें आहे. त्याचे पुन्हां वेंचे काढले नाहीत आणि त्याच्या प्रस्तावनेंत अशा अर्थाचे म्हटलें आहे की समर्थांचे वाङ्मय ही सोन्याची खाण आहे. त्यातून सोनें पुष्कळ निघते. पण मनोबोध ही सोन्याची खाण नसून जणू सोन्याची लगड आहे. वा सोन्यानें भरलेली तिजोरी आहे असेंहि म्हणता येईल. श्रीविनोबांचा अभिप्राय अगदीं यथार्थ आहे.

मी माझा स्वतःचा अनुभवच सांगतो. पुस्तक सहज खिशांत ठेवण्याजोगें असल्यानें व मूल्यहि कमी असल्यानें प्रवासात वाचण्याकरितां म्हणून बहुधा प्रत्येक वेळी नवे पुस्तक विकत घेतले गेले. आवडलेल्या, चांगले वाटलेल्या

श्लोकांवर प्रत्येक वेळी खुणा करित गेलों. असें ५-६ वेळा तरी झालें. एकदां मनोबोधाची तीं सर्व पुस्तकें कुतूहलानें एकत्र पाहिली तेव्हा आढळले की दोनशें-पांच श्लोकांपैकी १६४-१६५ श्लोकांवर निवडीच्या खुणा आहेत.

तात्पर्य इतकेंच की मनोबोध हें सर्वच प्रकरण फार सरस, आशयघन आणि बोधप्रद आहे. आपण जितक्या वेळां वाचूं तितक्यावेळां निरनिराळेच श्लोक हवेहवेसें वाटतात. असें हें फार सुंदर प्रकरण आहे.

आमचे दादा (सद्गुरु दासगणूमहाराज) हे वस्तुतः समर्थ सांप्रदायाचे; पण त्यांचे विशेष प्रेम श्रीतुकोबारायांच्या गाथ्यावर आणि ज्ञानेश्वरीवर होतें. त्यांत ते अगदी रंगून देहभान विसरायचे. पण तीर्थस्वरूप दादांना मनोबोध हें प्रकरण मात्र फार आवडे.

मनाचे श्लोक सर्व समर्थ-वाङ्मयामध्ये सोपेंपणा, सरसता, ठसठशीतपणा आणि उत्कृष्टपणें केलेले उच्च असें मार्गदर्शन यांनीं ओतप्रोत भरलेले आहेत. या एकाच प्रकरणामध्ये समर्थ आपल्या सर्व सामर्थ्यानिशी उभे आहेत. इतकेंच नव्हे तर श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, तुकोबाराय आणि श्रीकबीर यांचीहि भेट याठिकाणी होते आणि म्हणून मनाच्या श्लोकांची गोडी कांहीं वेगळीच आहे.

समर्थांच्या भाषेची गद्यसदृशता आणि भाषाशैथिल्य मनाच्या श्लोकांतहि आढळते. व्याकरणदोषहि अनेकवेळां भेटतात. व्याकरणशुद्ध भाषेच्या कसोटीला हे श्लोक तितकेसे उतरत नाहीत. पण हा दोष केवळ समर्थांचाच आहे असे नाही. श्रीवामनपंडित, रघुनाथपंडित, राम जोशी, प्रभाकर यांचीहि भाषा व्याकरणदृष्ट्या शिथिलच आहे. आमचे ती. दादाहि व्याकरणाकडे फारसें लक्ष देत नसत. व्याकरणाचे नियम गुंडाळून ठेवण्यात या सर्वांनीच पुष्कळ स्वातंत्र्य घेतलें आहे. अपवाद फक्त एक मोरोपंतांचा. त्यांचे सर्व काव्य रचनेच्या दृष्टीने अत्यंत व्याकरणशुद्ध असें आहे. त्यांच्या सर्व काव्यसंभारांत व्याकरणाच्या चुका ४-५ तरी शोधून सांपडतील कीं नाहीं याविषयीं शंका आहे. कविकुलगुरु कालिदास सुद्धां अनेक प्रयोग पाणिनीला सोडून करतो. प्रतिभासंपन्न महाकवींनीं व्याकरणाचा अपमान केलेला नाही हें खरें. पण व्याकरणाच्या निबिड बंधनामुळें भाषेला जडपणा येत असेल तर तोहि त्यांनीं येऊ दिलेला नाही. समर्थांची भाषा आर्ष म्हणजे ऋषींची, ऋषीला शोभण्यासारखी आहे.

खरोखरीच प्रतिभासंपन्न अधिकारयुक्त वाणीला व्याकरणदृष्ट्या असलेले थोडेसें शैथिल्यहि शोभून दिसतें. निदान मूळच्या सौंदर्यात उणीव आणीत नाहीं, एवढें तरी निश्चित म्हणतां येईल. केंस अगदीं चापून चोपून बांधले तरच चांगले दिसतात असें कांहीं नाहीं. एखाद-दुसरी मोकळी वाऱ्यावर भुरभुरणारी केसांची

बट सौंदर्य वाढविणारीहि ठरते. याउलट केंस अस्ताव्यस्त आणि पिंजारलेलेहि असू नयेत. भाषेचेंहि तसेंच आहे.

व्याकरणदृष्ट्या शैथिल्य हा दोष खरा पण फारसा महत्त्वाचा नाही. आधीं भाषा कीं आधीं व्याकरण? भाषेवरून व्याकरण तयार झाले आहे. त्यामुळें प्रतिभावंत महाकवींना आणि समर्थांसारख्या जनहितासाठीं तळमळणाऱ्या सत्पुरुषांना व्याकरणासाठीं धारेवर धरून चालणार नाहीं. मनाच्या श्लोकांतील भाषा व्याकरणाच्या व छंदाच्या दृष्टीनें क्वचित् कोठें शिथिल असली तरी मनोबोधांतील भाषेंत एक प्रकारचे उसळतें चैतन्य आहे, ओज आहे, आवेश आहे, साक्षात्काराचें तेज आहे, जनहिताची तळमळ आहे, सर्वप्रकारच्या मार्गदर्शनाचा नेमकेपणा आहे आणि त्यामुळें हें मनोबोध प्रकरण अतिशय मनोवेधक आणि प्रभावी आहे हें नाकारतां यावयाचें नाहीं.

व्याकरणदृष्ट्या दोष असल्यामुळेंच मनाचे श्लोक प्रभावी ठरले आहेत असें मात्र कृपा करून कोणीं समजूं नये.

मनोबोध हें प्रकरण मुख्यतः २०० श्लोकांचें आहे. पहिला श्लोक नमनाचा आणि शेवटचे चार उपसंहाराचे मिळून हे दोनशेपांच श्लोक आहेत. कांहीं ठिकाणीं मनाचे श्लोक २१० असल्याचा उल्लेख आहे. पण प्रचलित आवृत्त्या तरी २०५ श्लोकांच्याच आहेत. मी २१० श्लोकांची आवृत्ति पाहिली आहे. पण मी विद्वान् नसल्यामुळें मला आवृत्त्यांच्या अशा संशोधनाचें तसें आकर्षण नाहीं.

मनाचे श्लोक हे जर सारभूत वाङ्मय आहे तर तें तरीं एवढे मोठे म्हणजे २०० श्लोकांचे कां असावें? लहानसें सुटसुटीत २५-३० श्लोकांचें कां असू नये? असें वाटण्याचा संभव आहे. तसें असतें तर चाललें नसतें असें मुळीच नाहीं. शंकराचार्यांचीं कित्येक प्रकरणे अशी छोटीं छोटीं पण अत्यंत प्रभावी अशी आहेत. मनोबोध तितका लहान नाहीं आणि सामान्यतः मनुष्यप्रकृतीचा, प्रवृत्तीचा, विचार करतां फार लहान प्रकरणें उपदेश म्हणून पुरेशीहि ठरत नाहीत. माणसाची बुद्धि, माणसाची प्रवृत्ती, माणसाची परिस्थिति इतक्या विविधतेने भरलेली असते कीं परमार्थाची वाटचाल खरीच करावयाची असेल तर त्याला करावयाचें मार्गदर्शन जरा सविस्तरच करावें लागतें. नवख्या ठिकाणी स्वतः जावयाचें असेल तर पत्ता थोडा सविस्तरच माहीत करून घ्यावा लागतो. षड्गु टाकून द्या आणि ब्रह्म जाणा एवढ्या एका वाक्यांत उपदेश करून चालत नाहीं. एवढ्याशा एका वाक्यानें ज्ञान होत असतें तर उपनिषदांतील जी प्रसिद्ध तत्त्वमसि इत्यादि चार महावाक्यें आहेत, तेवढ्यानें माणसाचे सर्वकाळीं व पूर्णपणें भागलें असतें. कारण मूळ सिद्धान्त तेवढाच आहे. अनेक महात्म्यांनीं निर्माण केलेले लक्षावधि ग्रंथ, त्यावरील

टीका आणि भाष्ये असें प्रचंड वाङ्मय मग निर्माण झालेंच नसतें. परंतु इतकें थोडक्यांत सांगून माणसाचें भागत नाही. बुद्धि असावी तितकी एकाग्र व कुशाग्र नसते. तिला अज्ञान-मोह-आसक्ति अहंकार इत्यादि इत्यादि कारणांनी सतराशेंसाठ फाटे फुटलेले असतात. आणि त्यामुळें बुद्धीचे आहे तें सामर्थ्यहि अनेक प्रकारांनी फाटून विभागलेलें असते. त्यामुळें माणसाची स्थिति **“एक धड ना भाराभर त्या चिंध्या कशाला”** अशी होते.

दुसरे असें कीं परमार्थ हवासा वाटला तरी संसारांत जो आग्रह असतो, जी जिद्द असते, प्रयत्नाची पराकाष्ठा असते तितकी व तशी परमार्थांत नसते. संक्षेप, काटकसर, भागवाभागवी, चालढकल, सारी येते ती परमार्थाच्या माथी. संसाराला वेळ असतो, परमार्थाला नसतो. त्यामुळें अनेक प्रकारचें संशय प्रवृत्ति-परिस्थितीचा परिणाम म्हणून माणसाच्या मनांत डोकावत असतात. त्यांचे निराकरण झाल्याशिवाय आस्था वाटत नाही. आस्था वाटल्याशिवाय आग्रह, हट्ट वा जिद्द निर्माण होत नाही. संशयाच्या निराकरणासाठीं, शंकांच्या उत्तरांसाठीं, प्रश्नांच्या सोडवणुकीसाठीं विस्तारानें सांगावें लागतें. विस्तार फार झाला तर त्याचाहि कंटाळा येतो. भार वाटतो. स्पष्टीकरणाच्या, विवेचनाच्या, पटवून देण्याच्या, मन रंगविण्याच्या विस्तारांत मूळ विषय झांकोळून सांपडेनासा होतो. म्हणून शास्त्रकारांनी लिहिणें, बोलणें कसें असावे याचा नियम सांगतांना **“नातिसंक्षेपविस्तरम्”** फार थोडक्यांत सांगू नये व पाल्हाळहि लावू नये असा आदेश दिला आहे. या आदेशाचें मर्म मनाचे श्लोक रचतांना समर्थानी नेमकें लक्षांत ठेवल्याचें दिसते.

हे जे मनाचे श्लोक वा मनोबोध त्याचा उपयोग काय? या ग्रंथाची फलश्रुति काय? तें स्वतः रामदासस्वामींनीच उपसंहाराच्या शेवटीं अगदीं शेवटच्या श्लोकांत सांगितले आहे. समर्थ म्हणतात,

मनाचीं शतें ऐकतां दोष जाती ।
मतीमंद ते साधना योग्य होती ।
चढे ज्ञानवैराग्य सामर्थ्य अंगीं ।
म्हणे दास विश्वासतां मुक्ति भोगी ॥

मनाचे श्लोक ऐकण्याचा परिणाम म्हणून माणसांतील दोष नाहीसें होतात. हे दोष अनेक प्रकारचे आहेत. बुद्धीची चंचलता, मनाचे संकल्प-विकल्प, इंद्रियांची विषयांविषयीची आसक्ति, त्या दृष्टीनें नको तिथे, नको तशा, नको तेव्हां होणाऱ्या शरीराच्या हालचाली ही दोषांची मूळ स्थाने. कामक्रोधादि षड्विकारहि यांतच समाविष्ट होतात. हे सगळे दोष मनोबोधाच्या श्रवणाने नाहीसे होऊं

लागतात. प्रथमच काय चुकतें तें समजतें. दोष कुठे, कोणते कसे घडतात तें लक्षांत येतें. दोषांना दोष कां म्हणावें तेहि कळू लागले आणि मग अर्थांतच ते टाळायचे उपायहि लक्षांत येतात. दोष टाळणें आवश्यक आहे हें पटू लागतें आणि ते टाळलेच पाहिजेत असा आग्रहहि निर्माण होतो.

ज्यांची बुद्धि मंद आहे त्यांनाहि हें साधूं लागते असें समर्थ म्हणतात. मनुष्याच्या बुद्धीची तीक्ष्णता, निर्मलता, विपुलता माणसामाणसांत वेगवेगळ्या प्रमाणाची असू शकते. पण माणूस म्हणून जन्माला आला कीं त्याला कांहीं ना कांहीं बुद्धीचें देणें लाभलेलें असतेंच असतें. तें उणें-अधिक असेल पण नसतेंच असें कधीं होत नाही. त्यामुळें प्रत्येकाला आपली प्रगति करून घेणें शक्य होते व त्यामुळेंच क्रमाक्रमाने माणसाचें ज्ञान वाढू लागतें. तें टिकविण्यासाठी वैराग्याची आवश्यकता असते हेंहि माणसाला पटतें आणि जें पटतें तें निष्ठेनें आचरणांत आणण्याचें सामर्थ्यहि वाढत जातें.

हें सर्व घडत जातें यांत शंका नाही. परंतु त्यासाठीं माणसाचा विश्वास दृढ असावा लागतो. शास्त्र काय, संतांचें बोधप्रद वाङ्मय काय वा सद्गुरूचा उपदेश काय, सर्वच मानवाच्या कल्याणासाठी असतें. परंतु त्यावर जर दृढ विश्वास नसेल तर माणसाच्या हातून व्हावयाचें कोणतेहि प्रयत्न निश्चयानें वा सातत्यानें होत नाहीत त्यामुळें चांगला बोध वा व्यक्तिव्यक्तीची असलेलीहि पात्रता उपयोगास येत नाही. उलट संशयामुळें प्रगति होण्याच्या ऐवजी परागति होत जाते आणि ही घसरण विनाशापर्यंतहि पोचू शकते. याचकरितां समर्थ म्हणतात- तुमच्यांत कांही दोष असले, तुम्ही मतिमंद असलात तरी तुम्हाला साधन लाभेल, तुमची प्रगति होऊ शकेल. तुम्ही मुक्तीचा, मोक्षाचा कैवल्यसुखाचा अनुभव प्रत्यक्ष घेऊ शकाल. पण तुम्ही दृढ विश्वासानें पूर्ण श्रद्धेनें या मार्गाची वाटचाल केली पाहिजे.

प्रगति ही निरनिराळ्या अवस्थाक्रमानें व्हावयाची असते आणि सर्वच माणसे कांही एका पायरीवर, एका पातळीवर असू शकत नाहीत. परमार्थाचा आरंभ काय वा परमार्थाची वाटचाल काय-असाल तेथून पुढती चला या पद्धतीनें व्हावयाची असते. आणि धरलेली वाट, न कंटाळतां, आळस व त्यामुळें वाटणारें खोटें समाधान टाळून, चालत राहावी लागते. यासाठी विश्वासाची नितांत आवश्यकता असते.

परमार्थ हा सगळ्यांसाठी आहे. सगळ्यांना तेथें अधिकार आहे. हें कितीहि खरें असलें तरी प्रपंच धड करण्याचें सामर्थ्यहि ज्यांच्याजवळ नाही, तीं माणसें परमार्थांत यशस्वी होतील हें गृहीत धरणें चुकीचें आहे. प्रपंचासाठीं जशी बुद्धि लागते तशीच ती परमार्थासाठीहि लागते. थोडी अधिकच लागते म्हटलें तरी चालेल पण प्रपंचावर माणसाचा जेवढा विश्वास असतो, तेवढा परमार्थावर असत

नाहीं. आणि म्हणून त्याची कार्यक्षमता प्रपंचांत प्रगट होते, परमार्थात होत नाही. मनुष्याला बुद्धि आणि भावना या दोन गोष्टी लाभलेल्या आहेत. भावनेचा तोल राखण्यासाठी बुद्धीचा पुष्कळ उपयोग होतो. पण केवळ बुद्धीची वाटचाल वांझोटी ठरते. भावना मात्र ध्येयापर्यंत सरळ पोचू शकते. पाण्याचा स्वभाव वाहण्याचा आहे, ते समुद्राला मिळेपर्यंत जसे वाहतच राहते मात्र तो प्रवाह वाहता राहिल हें पहावें लागतें. तसेंच माणसाच्या भावनेचेहि आहे.

अत्यंत बुद्धिमान माणसें वैफल्यानें वेडीं झालेलीं आढळतात पण भावनेच्या उत्कटतेचे हे दुष्परिणाम दिसत नाहीत, निदान तितक्या प्रमाणांत तरी दिसत नाहीत. उत्कट भावनेची माणसे सामान्यांच्या दृष्टिकोनांतून अव्यवहारी ठरतात. त्यामुळे लोक त्यांना वेडे म्हणतातहि. पण त्यांचें तें वेड चांगल्या अर्थानें ध्येयाचें वेड असतें. आणि अशी ध्येयवेडी माणसेच यशस्वी होतात व यशाचा मार्ग घालून देऊं शकतात.

विश्वास हें भावनेचेच चांगलें रूप आहे. तो विश्वास ज्याच्या ठिकाणीं आहे त्याच्या प्रयत्नांत कधी उणीव पडत नाही आणि त्यामुळेच तो “**याचि देहीं याचि डोळां**” मुक्तीचा सोहळा भोगू शकतो.

मुक्ति, मोक्ष, कैवल्य यांचे स्वरूप वर्णन करून सांगणे कठीण आहे. प्रत्यक्ष सरस्वतीला सुद्धां तें सांगता येणार नाही असे म्हणतात. अशी ही इंद्रियातीत, परमानंदस्वरूप, अवाङ्मनसगोचर मुक्ति ही साक्षात्काराचा, अनुभवाचा विषय आहे. तीहि प्रत्यक्ष भोगतां येते असें या मनाच्या श्लोकांचें सामर्थ्य आहे असें समर्थ म्हणतात.

खोल वादांत न शिरतां, मनाच्या श्लोकामुळे मनुष्याचें जीवन भव्य, दिव्य, उदात्त, शांत, प्रसन्न, समाधानी, कार्यक्षम, निरलस आणि तेजस्वी होण्याची पूर्ण शक्यता आहे, असे म्हणतां येईल. मात्र त्यासाठी दृढ विश्वास पाहिजे. नुसतें वाचन, नुसते श्रवण हें त्यादृष्टीनें मुळीच पुरेसें नाही. औषधांच्या जाहिराती वाचून वा जाहिरातीचे कागद कोळलेले पाणी पिऊन जसा रोग बरा होण्याची थोडीहि शक्यता नाही; तसेच नुसत्या ऐकण्या-वाचण्यानें काहीहि होण्याची शक्यता नाही, ऐकण्याच्या मागोमाग मनन, चिंतन आणि आचरण पाहिजेच. विश्वास ठेवावा या म्हणण्यांत तेच अभिप्रेत आहे. पुष्कळ लोक तशी माझी देवावर श्रद्धा आहे म्हणतात, पण ती लबाडी आहे. देवावर श्रद्धा आहे म्हणणाऱ्याच्या वर्तनांत संयम आणि सदाचार चढत्या वाढत्या प्रमाणांत दिसलेच पाहिजेत. जेथे खराच विश्वास असतो तेथे शेंडी तुटो की पारंबी तुटो अशा निग्रहाने मनुष्य प्रयत्नशील असतो.

मात्र पूर्ण विचार न करतां, खोलवर न जातां कांहीतरी गृहीत धरून वागणें म्हणजे श्रद्धायुक्त जीवन नव्हे. न सोसण्यासारखे सत्य मनुष्य पाहू इच्छित नाही. ही कांहीं श्रद्धा नव्हे. नीट शारीरिक तपासणी तज्ञाकडून करून घ्यावयाची नाही व स्वतःला निरोगी समजावयाचें याला कांहीं विश्वास ठेवणे म्हणतां येणार नाही. हें भित्तेपण आहे. असो. श्रद्धाविश्वासाचा विषय मनाच्या श्लोकांतून पुढें येणारच आहे. मनाचे श्लोक ऐकण्याकरिता मानसिक सिद्धता कशी असली पाहिजे तें लक्षांत यावें म्हणून फलश्रुतीच्या अंतिम श्लोकाचा उल्लेख केला.

मनाचे श्लोक हे एक स्वच्छ, शीतल सुमधुर जलाचें सरोवर आहे. जिवंत सरोवर आहे. आपल्याला पाहिजे तेवढे पाणी आपण त्यातून घेऊ शकतो. आपली शक्ति, आपली बुद्धि, आपले सामर्थ्य, आपली निकड ही फार मर्यादित आहे. बुटकुल्यांत येणारें पाणी जसें बुटकुलेंभरच असणार तसेच मनाचें श्लोक सांगातांना माझें होणार आहे हें आपण लक्षांत ठेवलें पाहिजे. भांड्यांत पाणी एवढेसें तर येणार, मग सरोवरावर जा कशाला, असे मात्र म्हणू नये व बुटकले लहान आहे म्हणून डबक्यांतहि बुडवू नये. मनाचे श्लोक सांगावयाचें ठरविलें तें याच दृष्टीनें. ज्ञानेश्वरमहाराज म्हणतात त्याप्रमाणे थोडा पालट करून मीहि म्हणतो कीं ‘तरी अवधान एकले दीजे । मग सर्व सुखासी पात्र होइजे । हे प्रतिज्ञोत्तर समर्थांचें । उघड एका ॥’ (ज्ञा. ९।१)

गणाधीश जो ईश सर्वा गुणांचा ।

मुळारंभ आरंभ तो निर्गुणाचा ॥

नमूं शारदा मूळ चत्वार वाचा ।

गमूं पंथ आनंत या राघवाचा ॥१॥

कोणत्याही कार्याच्या आरंभी मंगलाचरण करण्याचा शिष्टाचार आहे. मंगलाचरण करण्याच्या २-३ पद्धती आहेत. ग्रंथाच्या विषयाचें स्वरूप स्पष्ट करणें हेंहि एक प्रकारचें मंगलाचरणच मानलें जातें. इष्ट देवतेला नमस्कार करणें हे मंगलाचरणाचें स्वरूप अधिक लोकप्रिय असें आहे. समर्थ या ठिकाणीं पहिल्या ३ ओळींत नमस्काररूप मंगलाचरण करित आहेत. तर चवथ्या ओळींत त्यांनी वस्तुनिर्देशरूप मंगलाचरण केलें आहे.

अंगीकृत कार्य निर्विघ्नपणे पार पडावें हा मंगलाचरणाचा हेतू आणि गणेश हा स्वभावतःच विघ्नहर्ता, त्यामुळे समर्थानीं ग्रंथाच्या आरंभी गणपतीलाच वंदन करून मंगलाचरण केलें आहे. आपण **श्रीगणेशाय नमः** म्हणतो, कार्याचा श्रीगणेशा झाला म्हणतो. यावरून गणेशाचें माहात्म्य लक्षांत येतें. देवपूजेच्या वा

प्रत्येक मंगलकार्याच्या आरंभीं गणपतिपूजन-निदान स्मरण तरी केले जातेंच. त्याच्या मागचें कारण भावनिक आहेच पण सांस्कृतिक आणि सामाजिकहि आहे. आज ज्या तात्त्विक कारणासाठी आपण चांगल्या अर्थानें लोकसत्तेचा उदो उदो करीत असतो त्याचें प्रतीक गणेशरूपांत आहे. हा देव गणपति आहे. गणांचा, समूहाचा, लोकांचा तो नेता आहे. रक्षणकर्ता आहे, शास्ताहि आहे. मात्र तो तांत्रिक पद्धतीनें केवळ निवडणूक जिंकल्यामुळें झालेला पुढारी नाही. तो गुणांचाहि ईश आहे. म्हणजे त्याच्या ठिकाणीं समूहाच्या, समाजाच्या, लोकांच्या, गणांच्या नेतेपदीं आरूढ होण्यास योग्य ठरविणारे बुद्धिमत्ता, बहुश्रुतता, सूक्ष्मदृष्टि, उद्यमशीलता, क्षमाशीलता, दृढता, शौर्य, धैर्य, कर्तृत्व, सामर्थ्य, लोकसंग्रह, निःस्वार्थता इत्यादि इत्यादि अनेक गुण व सद्गुण, उत्कृष्टरीतीनें आहेत, उत्कटतेनें आहेत. हे सद्गुण त्याच्याजवळ नम्र सेवकांप्रमाणें विनयानें राहतात, तो जणू त्यांचा स्वामी आहे आणि म्हणून तो गणाधीश झालेला आहे. निर्गुणाची सगुणांत येण्याची इच्छा ज्याच्या रूपानें साकारली, तो जो आद्यप्रणव ॐकार हें गणेशाचेंच प्रतीक आहे. श्रीज्ञानेश्वरांनीं “अकार चरणयुगुल । उकार उदर विशाल । मकार महामंडळ । मस्तकाकारें ।।” (ज्ञा. १।१९) असें म्हणून तें स्पष्ट केलें आहे. ॐकाराची आकृति आपण नेहमीं आडवी रेखाटतो. ती जर उभी रेखाटली तर एकदंत गजाननाच्या मुखाच्या आकृतीशीं तिचें सादृश्य अगदीं जवळिकेचें आहे हें सहज लक्षांत येईल. म्हणून समर्थ या गणेशरूपालाच निर्गुणाच्या आरंभण्याच्या इच्छेचा मूळारंभ म्हणतात.

सृष्टीच्या सर्व भावांचे किंवा सृष्टीतील सर्व भावांचे तो मूलस्थानहि आहे आणि ईशहि आहे.

आपल्या पातळीवर चांगल्या-वाईटाचा, त्याज्य-ग्राह्याचा जणू याच्याशी संबंध नाही असें सुचविण्यासाठी समर्थ सर्वा गुणांचा म्हणतात. कारण मुळांत चांगलें व वाईट कांहीं नसतें. सृष्टींत, सगुणांत, आकारांत वस्तूंत जें कांहीं असतें ते मूलतः एकापेक्षां दुसरे फार तर वेगळें असते पण चांगलें किंवा वाईट नसतें. त्याचें चांगुलपण किंवा वाईटपण हें नंतरच्या उपयोगावर कोठें, किती, काय, कसें, कोणाला आणि कां या परस्परसंबंधांतून आकाराला येत असते. कामक्रोधहि नसून चालणार नाहीत आणि नुसत्या भावभक्तीनें व्यवहार निभणार नाहीत. गहू-तांदळाप्रमाणेंच ईशसृष्टीत अफू-सोमलालाहि स्थान आहे. एरवी विष म्हणून त्याज्य असलेली अनेक द्रव्यें रोग नाहींसा करण्याच्या दृष्टीने प्रभावी असतात, म्हणून स्वयंपाकघरांत तिरस्कारार्ह असलेले विष वैद्याच्या हातांत औषध ठरतें. कोणाला केव्हां व कां याचा विचार करून वैद्य कसें, काय व किती ठरवितो,

म्हणून विषहि अमृतासारखे कार्य करतें. निर्गुणाचा मुळारंभ म्हणण्यात वाईट-चांगले, त्याज्य-ग्राह्य याचें पलीकडे असलेल्या मूळतत्त्वाचा बोध आहे व त्याच रूपांत समर्थ गणेशाला वंदन करतात. आरंभाचा मुळारंभ म्हणण्यात केवळ शुद्ध तत्त्व हें सृष्ट्युन्मुख झालें आहे असेंहि सुचविलें जाते. नमस्कारासाठीं, भक्तीसाठीं, प्रगतीच्या ध्येयासाठीं, भावाच्या सगुण आलंबनासाठी तत्त्व या अवस्थेंतच असले पाहिजे.

समर्थ गणेशानंतर, विद्येची अधिष्ठात्री देवता म्हणून प्रसिद्ध असलेली जी शारदा, सरस्वती तिला वंदन करीत आहेत. ज्या नमू शब्दानें वंदन सुचविलें जातें तो नमू शब्द दोघांच्याहि, गणेशाच्या व शारदेच्याहि वंदनाचा वाचक आहे. उंबऱ्यावर ठेविलेला दिवा जसा दोन्ही खोल्यांना प्रकाशित करतो तोच देहली-दीप-न्याय येथेंहि आहे असें समजावें. आदिशक्ति, आदिमाया, शारदा जी परा, पश्यंति, मध्यमा, वैखरी या चारी वाणीचें मूलस्थान आहे तिला येथें वंदन केलें आहे. वाणी, शब्द, ध्वनि ही स्पंदाची स्फुरणारी परिणत स्वरूपें आहेत. स्पंदाचा किंवा स्फुरणाचा तो पहिला परिणाम आहे असेंहि म्हणता येईल. जगताच्या आरंभी शब्द होता कारण तेंच ब्रह्माचें पहिलें स्फुरण होतें असें कांहीं शास्त्रकार मानतात. जगताच्या मुळाचा शोध घेण्यास प्रवृत्त झालेले विज्ञान कांहींजणांच्या मते तरी आद्यस्पंदापर्यंत जाऊन पोचलें आहे. आपल्या वैदिक परंपरेंत वेदवाणी जगताच्या आरंभी प्रकट झाली अशी धारणा आहे.

ॐकारश्चाथ शब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा ।

कण्ठं भित्वा बहिर्यातौ तस्मान्मांगलिकावुभौ ।।

हें मतहि शब्दाच्या आद्यतेचेंच द्योतक आहे. स्पष्ट अशा वाणीची विभागणी संकल्प, भावना, विचार, शब्द अशा क्रमाने केल्यास ब्रह्माच्या “**एकोऽहं बहुस्याम् प्रजायेय**” या संकल्प-भावना-विचाराचाहि आद्यस्फुरणांत समावेश होऊं शकतो. शारदेला या सर्वांचें मूळ म्हणून समर्थ चिच्छक्ति, माया, आद्यप्रकृति या ब्रह्माच्या अभिन्न शक्तीचा बोध करीत आहेत.

मूलतत्त्वांना हा नमस्कार कशासाठी करावयाचा तर कार्य निर्विघ्नपणें पार पडावें यासाठीं. हें कार्य कोणतें? तर राघवाच्या अनंत मार्गाला लागण्याचें. सर्व मनाचे श्लोक माणसाला या मार्गाच्या प्रवासासाठीं प्रवृत्त करण्याकरितां, या मार्गाने चालणाराला प्रोत्साहन देण्याकरितां निर्माण झाले आहेत. हा मार्ग अनंत आहे. कधीहि न संपणारा आहे. आलों, पोचलों, असें वाटणें हा या मार्गावरचा अडथळा ठरतो. श्रीज्ञानेश्वरमहाराज म्हणतात- त्याप्रमाणें प्रत्यक्ष महेशहि, भगवान शंकरहि, या मार्गाचा अजून कापाडीच आहे. (ज्ञा. ६।१५३) वाट सुरूच आहे.

प्रवासीच आहे. हा मार्ग कधी संपत नाही. याचें कारण या मार्गाचें ध्येय, साध्य जें परब्रह्म तेंहि निःसीम, अमर्याद, अनंत आहे. समर्थाचा राघव हा दशरथाचा पुत्र म्हणून ज्ञात असलेला ऐतिहासिक पुरुष नव्हे. हा राघव परमात्मारूप आहे. हें परब्रह्म आमच्याकरितां राघवाच्या, रामचंद्राच्या रूपाने प्रकट झाले इतकेंच. या राघवापर्यंत आपणास जाऊन पोचावयाचें आहे. मनाच्या श्लोकांनी सांगितलेला मार्ग त्याच्याकडे पोंचविणारा आहे. अशा अति अवघड कार्याला लागण्यापूर्वी सगुण साकार परब्रह्मरूप गणेश आणि चैतन्यासकट वाणीला, वैखरीला, प्रेरणा देणारी आदिशक्ति शारदा यांना विनयानें, प्रेमादरानें, भक्तिभावाने नमस्कार करून वा नमस्कार करा असें सांगून समर्थ जणू साधकांसाठी त्यांचा आशीर्वाद मागत आहेत आणि मग म्हणत आहेत चला, आता कामाला लागू या. या अनंत असलेल्या राघवाच्या न संपणाऱ्या मार्गास आपणास लागवायचे आहे. चला-ती वाट धरू या.

जिथे, ज्याकडे जावयाचें आहे तें समर्थांना जणू प्रत्यक्ष समोर उभे आहे आणि म्हणून समर्थ समोर असलेल्या राघवाकडे बोट दाखवून म्हणत आहेत, या राघवाच्या मार्गाला लागू या.

पूर्ण ब्रह्मज्ञानी, ब्रह्मनिष्ठ असलेल्या समर्थांना त्यांचें दैवत सदासर्वदा प्रत्यक्षच आहे आणि म्हणून त्यांनीं “करी रे मना भक्ति या राघवाची ।” (म. श्लो. २६) “करी रे मना ध्यान या राघवाचे” (म. श्लो. ६६) “धनश्याम हा राम लावण्यरूपी” (म. श्लो. ६७) “करी काम निःकाम या राघवाचे” (म. श्लो. ७७) “नभासारखें रूप या राघवाचे” (म. श्लो. १९७) असा आपल्या दैवताचा उल्लेख ते प्रत्यक्ष समोर असल्याप्रमाणें अनेकवेळां केला आहे.

समर्थासारख्या थोर सत्पुरुषांचें ऐकावयाचें तें यासाठीच. त्यांचें ज्ञान हें केवळ शब्दज्ञान नाही. तें पांडित्याचें प्रतीक नाही. तें साक्षात्काराला आलेल्या अनुभवातून उमटलेलें आहे. प्रत्यक्ष पुढें असलेल्या वस्तूचा बोध करणारें आहे.

मंगलाचरण झालें आतां प्रत्यक्ष उपदेश ।

**मना सज्जना भक्तिपंथें चि जावें ।
तरी श्रीहरी पाविजेतो स्वभावे ।
जनीं निंद्य तें सर्व सोडूनि द्यावे ।
जनीं वंद्य तें सर्व भावें करावें ॥२॥**

हे सर्व मनाचे श्लोक भुजंगप्रयात वृत्तांत आहेत. या वृत्तांत प्रत्येक ओळीत १२ अक्षरें व ४ य गण असतात. ३ अक्षरांच्या गटांचा एकेक गण होतो. य

गणामध्ये पहिलें अक्षर ऋस्व व दुसरी दोन दीर्घ अशी रचना असते. या रचनाविशेषामुळे भुजंगप्रयातातील काव्याला एक आकर्षक खटका, ठेका, ताल प्राप्त होतो आणि त्यामुळें या वृत्ताच्या माध्यमांतून सांगितलेल्या उपदेशाला एक प्रकारचा प्रभावीपणाहि येतो.

समर्थ जनसंपर्कासाठी घरोघर हिंडून भिक्षा मागत असत. घराघरांशीं संबंध यावा आणि जागृतीचें कार्य प्रत्येक ठिकाणीं पोचावें या दृष्टीनें ही भिक्षेची पद्धत फार सरस ठरली असली पाहिजे. विरक्तीला बाध नाही. कोणावर तसें आग्रही ओझें नाहीं आणि कार्यकर्त्याची उपासमार नाही. व्यक्तीव्यक्तीशीं संबंध, कुटुंबाकुटुंबाचें निरीक्षण या गोष्टी सहज घडत असल्यामुळें जागृति करणेंहि सोपे. भिक्षा मागताना रामदासी लोकांना उपयोगी पडावे म्हणून हे श्लोक समर्थांनीं रचले असें म्हणतात.

समर्थांच्याकाळीं मुसलमानी राजवट बद्धमूल झालेली होती. मुसलमान फकीर घरोघर भीक मागत हिंडत असत. खटकेदार गज्जला म्हणत ते आपल्या धर्माचा प्रचार करित भोळ्या-भाबड्यांची मने आकर्षून घेत. लोकहि त्यांच्या भजनीं लागत. दर्गेंपिरांना नवस करित. त्यांच्या उरूसांत दिमाखानें भाग घेत. स्वाभिमान नष्ट झाला होता. स्वत्व उरले नव्हतें. या आपत्तींतून लोकांना हळुवारपणें बाहेर काढणें अत्यंत आवश्यक होते. समर्थासारखा थोर पुरुष, देशकालपरिस्थितीचा प्रत्यक्ष अनुभव घेतलेला थोर विचारवंत अशा वेळी व्यवहाराच्या दृष्टीनें तटस्थ राहणें, उदासीन राहणें शक्यच नव्हतें. “बुडत हे जन देखवेना डोळा । म्हणून कळवळा येतो मज ।” अशी त्यांची वृत्ति या कळवळ्यांतूनच त्यांना मनाच्या श्लोकांसारखे प्रभावी काव्य स्फुरले असले पाहिजे. गज्जलांच्या प्रचाराला प्रभावीपणें तोंड देण्यासाठी त्यांच्यासारखा ताल ठेका असलेला हा भुजंगप्रयाताचा छंद त्यांनी निवडला असेल अशीहि शक्यता आहे.

सकाळची प्रसन्न वेळ. सडारांगोळीने शृंगारलेले अंगण आणि त्या अंगणातील तुळशीच्या पवित्र वृंदावनाजवळ उभे राहून समर्थासारखा तेजःपुंज, वैराग्यसंपन्न, योगीराज, मेधासारख्या करुणागंभीर ध्वनीनें या मनाच्या श्लोकांची साद घालीत असेल त्यावेळी व्यक्तिव्यक्ति स्वधर्माच्या स्वाभिमानाने, आत्महिताच्या प्रेरणेने जागृत होऊन कोणत्याहि त्यागाला सिद्ध होत असेल यांत शंकाच नाही. वाढली जाणारी भिक्षा कदाचित या त्यागाच्या सिद्धतेचेंच छोटेंसे प्रतीक असेल.

असेल गरज तर वागतील चांगले. त्यांना हवें असले तर येतील माझ्याकडे, असें उपेक्षेने न म्हणतां आळसानें झोपेच्या गुंगीत गढून गेलेल्या मुलाला अभ्यासासाठी आईने हालवून वा पाण्याचा शिडकावा टाकून जागें करावें त्याप्रमाणें समर्थ हे जनजागृतीचे कार्य स्वतः वा शिष्यांकरवी करित असत. सारा भारतवर्ग परक्यांच्या

टाचेखाली चिरडला जात असतांना महाराष्ट्रांत तेवढें स्वराज्य उभे राहिले त्याला तुकाराम महाराजांची आणि समर्थांची घोषण जाऊन पोंचणारी अमृतवाणीच पोषक ठरली असली पाहिजे.

सर्व संत योग्यतेने कितीहि एकमेकांसारखे असले तरी अवतारकार्याच्या दृष्टीने त्यांनीहि प्रकृतिभेद धारण केलेला असतो हेच खरे. ऐकण्याची इच्छा नाही तर सांगा कशाला असें न म्हणतां कधीं हनुवटी धरून वात्सल्यानें, तर कधीं मुस्काडीत मारून वात्सल्यगर्भ कठोरतेने समाजाला शिकवण्याचें कार्य महाराष्ट्रांत त्याकाळी दोन संतांनी केले. एक तुकाराम महाराज व दुसरे समर्थ रामदास स्वामी. दोघेहि चांगलेच तापट व फटकळ आहेत. आणि दोघांच्याहि हातांत दंडुका आहे. करुणरसानें भरलेल्या मेघाजवळ कडकडाट करणारी तळपती वीज असावी तसेच हें आहे.

मला वाटते- रामकृष्ण परमहंसांनीं सद्गुरूंचे तीन प्रकार केले आहेत. एक सद्गुरू केवळ रस्ता दाखवितात व आपल्या ठिकाणी बसून थोड्याशा खाणाखुणा सांगतात. दुसऱ्या प्रकारचे सद्गुरू मार्गातील अडचणी, वळणे, वळसे, सोयी, निवासस्थले इत्यादी बारीक सारीक खांचाखोंचा सांगून मार्गावरील प्रवासाची नेमकेपणाने कल्पना देतात. तिसऱ्या प्रकारचे सद्गुरू वरील दोन्ही तर करतातच पण प्रसंगविशेषी शिष्याचा कान धरून त्याला वठणीवर आणतात व त्या मार्गाने ओढीत नेतात, कधी उचलूनहि नेतात. हे तिसऱ्या प्रकारचे सद्गुरुत्व फार दुर्मिळ आहे. यासाठी सद्गुरूचें ठिकाणी स्वसामर्थ्याविषयींचा अलौकिक विश्वास पाहिजे. आणि शिष्यहि तितका निष्ठावान् पाहिजे. गुरूने थोडा आवाज चढवून बोलतांच वा मनाविरुद्ध वागतां-सांगतांच ज्यांची शिष्यत्वाचे त्यागपत्र देण्याची सिद्धता असते त्याचा कान गुरू कशाकरितां धरील आणि कां धरवा? गुरूने कान धरला तरी पुढे चालावयाचें असते ते स्वतःच्याच पायाने व हें कान धरणेंहि आरंभी आरंभीचें व लाक्षणिक स्वरूपाचें असतें. मार्गक्रमणाचें तें कांही वाहन नव्हे. कितीहि मोठे सद्गुरू अवतरले तरी मनुष्यजातीतील उद्दाराचे प्रमाण अत्यल्पच राहिले आहे. हे कां तें लक्षांत यावें म्हणूनच हें सांगितलें. असो. तुकाराम महाराज काय किंवा समर्थ रामदास स्वामी काय हे या तिसऱ्या प्रकारांत बसणारे सद्गुरू आहेत.

परमार्थात काय किंवा व्यवहारांत काय कोणी खरें तें ऐकत नाहीत. त्याला खरें नकोहि असतें. स्वतःच्या मताला व वर्तनाला पाठिंबा देणाराच कुणी असेल तर तोच प्रत्येकाला बरा वाटतो. त्यामुळें मला स्वतःला रस्ता दाखविणारे पहिल्या, फार तर दुसऱ्या वर्गातील गुरू चांगले वाटतात. सध्यांचा काळ तरी

तिसऱ्या वर्गातील गुरूला अनुकूल असेल असें वाटत नाही. गुरू कान धरण्यास जाईल तर त्याचा अपमान होईल हेंच खरें. उपदेशकाची भूमिका पंढरपूरला जाण्याचा रस्ता दाखविणाऱ्या पाटीसारखी असावी. पंढरपूरला जावयाचे कां नाही तें जाणारानें आपल्या इच्छेनें पाहिजे तसें ठरवावें. पाटी ज्या खांबावर लावलेली असते त्या खांबाभोंवती क्वचित् उकिरडाहि सांचलेला असतो पण पाटी आपले रस्ता दाखविण्याचें काम करीत असते.

माणसे नम्रतेचा आव कितीहि आणीत असली तरी बहुधा आपले सोडावयास तयार नसतात. कांहीं रोगी जसें भेटेल त्याला औषधें व पथ्यें विचारतात आणि मग आपल्या सोयीनें एकाचें औषध व दुसऱ्याचें पथ्य करतात तसेंच पुष्कळ माणसें परमार्थमार्गांत वागत असतात. खरोखरीच कोणाविषयीं कोणाला आदार नसतो. कोणी कोणाला भीत नसते. आदर आणि भय हे भाव प्रगट होत असतील तर त्याच्या बुडाशी कोठे तरी स्वार्थ लपलेला असतो. आदर वा भय आहे म्हणण्यानें म्हणणारा विनयी ठरतो; व ज्याच्याविषयीं ते भाव आहेत म्हटले जाते तो मोठा ठरतो. त्याच्या थोरवीची प्रसिद्धि होते. अंतःकरणांत भय वा आदर खरेंच असेल तर त्या आदरणीय व्यक्तीला न आवडणारी गोष्ट माणसाच्या हातून कधीहि घडली नसती. आपण विनयी आहों या सूक्ष्म अहंकारानें, 'वाटलें तर ऐका' असें म्हटलें तर तेंहि माणसाला आवडत नाही व नेमकें आग्रहानें सांगितलें तर तें त्याला पटतहि नाही आणि म्हणून व्यवहारांत कान धरून नेणें शक्य नसतें. तोहि जुलुमाचा रामराम ठरतो. समर्थाची वृत्ति मात्र कुणी ऐकत नाही म्हणून स्वस्थ बसणारी नव्हे. ते सर्व परिस्थिति विचारांत घेऊन योग्य तें आग्रहानें सांगत राहणारच. समर्थांनी मनाला उपदेश केला आहे आणि अवखळ मुलाला आंजारून-गोंजारून त्याच्याकडून काम करून घ्यावें तसें समर्थ मनाला सज्जन म्हणून संबोधीत आहेत.

खरें म्हणजे परमार्थमार्गातील सर्व आपत्तीचें मूळ मनच आहे. "करुं कायी करुं कायी । मन हें ऐकत नाही । बुद्धि कराया पुण्य जाय । परि मन खेंची अघडोहीं ।।" असें श्रीसद्गुरू दासगणूमहाराजांनीं म्हटलें आहे तें यासाठींच. तो बहुधा सर्वांचा, सर्वकाळचा अनुभव आहे. शास्त्रकारहि "मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः" असेंच सांगतात. अर्जुनासारख्या विलक्षण सामर्थ्य असलेल्या पुरुषालासुद्धां

"चंचलं हि मनः कृष्ण प्रमाथि बलवद्दृढम् ।

तस्याहं निग्रहं मन्ये वायोरिव सुदुष्करम् ॥" (भ. ६।३४)

असें म्हणण्याची पाळी येते. ते कठीण आहे, बलवान आहे, अवखळ आहे, हड्डी आहे. नाठाळ मुलासारखे आहे. अज्ञानीहि आहे. म्हणून बाळ मोठा शहाणा ! म्हटलें की ऐकण्याची शक्यता निर्माण होते. त्याला बळानें वाकविणें फारसें शक्य नसतें. त्याच्या कलानेंच घ्यावें लागतें. मन जर खरेंच सज्जन असतें तर त्याला आवर्जून भक्तिमार्गाला जा असें सांगण्याचे कारणच पडलें नसतें.

असें असले तरी मनाचा एक गुण मोठा चांगला आहे. श्रीज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात, “कां जे यया मनाचें एक निकें । जें हें देखिले गोडीचिया ठाया सोके । म्हणून अनुभवसुखचि कवतिकें । दावीत जाईजे ।। (ज्ञा. ६।४२०) मनाला एकदां एखाद्या गोष्टीची गोडी लागली की तें मग त्याला चिटकून राहते. सत्त्व हा मनाचा मूळ स्वभाव. म्हणून तर सर्व माणसे स्वभावतः भजनशील असतात. “देखे मनुष्यजात सकळ । स्वभावतः भजनशील—” (ज्ञा. ४।६७) पण माणसाच्या मनाचें हें मूलभूत सात्त्विकपण जन्मजन्मांतरीच्या रजोगुण-तमोगुणांच्या प्रभावानें लुप्त झालेले असते. स्वार्थातून निर्माण झालेल्या काम-क्रोध-लोभ-मोह इत्यादि विकारांनी माणसाचे जीवन झांकोळलेले असतें. तेच संस्कार मनावरहि होतात. मन हें स्वतःच्या कर्तृत्वानेंच दुर्जनतेच्या पातळीवर उतरलेलें आहे. सभोवतीची परिस्थिति सुसंस्काराला अनुकूल नसली की मग हा बिघाड वाढू लागतो. घातकतेच्या पातळीवर पोचतो. दुर्दैवानें गेल्या पन्नास पाऊणशें-वर्षांत चांगले संस्कार बुद्धिपुरस्सर घडविले पाहिजेत ही विचारसरणी जुनाट वाटू लागली आहे. इतिहास-भूगोल शिकवावे लागतील. गणित शिकवावें लागेल पण नैतिकता कशाला शिकवावयाला हवी असें म्हणून क्रमिक पुस्तकांत चुकून माकून आलेले नैतिकतेचे पाठ त्यांची थड्या करून टर उडवून, बाजूला काढले गेले. त्या उपदेशाचें विडंबन झाले. परिणाम असा झाला की आजची तरुण पिढी कुठेंतरी भरकटली. शिक्षण घेऊनहि तिच्यावर संस्कार झाले नाहीत. तारुण्याच्या उंबरठ्यावर पाऊल टाकणाऱ्या अगदीं कोंवळ्या युवकांतहि गुप्तरोगासारख्या घाणेरड्या विकारांचें प्रमाण वाढू लागले आहे. ही घटना विचारी माणसाचें हृदय पिळवटून टाकणारी नाही काय? बहुसंख्य घरांतून सुसंस्कार होईनासे झाले आहेत. त्यामुळें क्वचित् कोठें घरांतून चांगले संस्कार असले तरी त्या घरांतील मुलंही चांगलीच निघतील याचा भरंवसा उरलेला नाही. घरांघरांतील आन्धिक म्हणजे बापानें दाढी घोटणें आणि आईनें आरशापुढें उभे राहून प्रसाधन करणें एवढेंच असेल, वडील-धाऱ्या मंडळींच्या तोंडी मोठ्या पदावरील राजकीय पुढाऱ्यापासून शाळेंतील शिक्षकापर्यंत सर्वांना उद्देशून तुच्छतेचीच भाषा असेल, स्वतःची व्यसने आणि व्यवहारांतील खोटेपणाचें वर्तन मुलांच्या समोर उघड

होण्यात खंत नसेल तर मुलांवर चांगले संस्कार कसे घडणार?

परिसीमेचा चांगला आणि टोंकाचा वाईट असा स्वभाव सोडून दिल्यास शेंकडा ८०-९० लोकांवर तरी संस्काराचे परिणाम होतात, व चांगले किंवा वाईट वळण लागतें. आईबाप अगदी चांगले, सद्द्वर्तनी असूनहि मुलें वाईट निघत नाहीत असें मुळींच नाही. पण त्यामुळें सुसंस्कार केले पाहिजेत या विधानाला बाध येत नाही. एकादे मूल कितीहि खायला घातलें तरी लड्डू होत नाही. अन्न त्याच्या अंगी लागत नाही. अशा मुलाला कशाला जेवायला घालायचें असें म्हणून चालतें कां? एकादा रोग औषध घेत असतांनाहि बरा होत नाही. पण औषध घेत आहे तोपर्यंत रोग वाढत नाही, हा तरी औषधापासून होणारा लाभच नाही काय? तसेंच संस्काराचेंहि आहे. म्हणून सुसंस्कार करित असले पाहिजे. सदुपदेश केला पाहिजे. संस्कार होऊं शकत नसतील तर ते होतील अशी परिस्थिति प्रयत्नपूर्वक निर्माण केली पाहिजे. त्या दृष्टीनें यथाशक्य दक्ष राहिले पाहिजे. याच दृष्टीनें समर्थ मनाला उपदेश करित आहेत. मन मूलतः सत्त्वगुणांचें आहे. म्हणून समर्थ त्याला सज्जन म्हणून त्याच्या सात्त्विकतेची जाणीव करून देत आहेत असें समजावे किंवा नाठाळ मनाला थोडे गोंजारित आहेत, असेंही समजावें.

समर्थ म्हणतात मना, तू भला आहेस. सज्जन आहेस. तेव्हां सज्जनानें सज्जनासारखेच वागलें पाहिजे. तू स्वार्थात, विषयोपभोगांत, चैनीत लोभांत, लबाडीत, दुष्टतेत गुंतून राहतोस हे बरें नाही. ते तुझ्या सज्जनपणाला शोभणारे नाही. भजनमार्गाला लागणें, भक्तीची वाटचाल करणें हेंच सज्जनपणाला खरोखरी शोभणारें लक्षण आहे. तू हा भक्तीचाच श्रेष्ठ मार्ग धर. म्हणजे तुला श्रीहरीची, परमेश्वराची प्राप्ति स्वभावतः होईल, सहजासहजीं होईल. कारण इतर कोण्याहि उपायापेक्षा, साधनापेक्षां मार्गापेक्षां, भक्तीचा मार्ग ईश्वरापर्यंत जाऊन पोचण्याच्या दृष्टीनें तुलनेनें अधिक सोपा, अधिक जवळचा आणि अधिक निश्चयाचा आहे. सर्व मनाच्या श्लोकांमध्ये या भक्तिमार्गाचेच वर्णन सविस्तर व निरनिराळ्या अंगांनी यावयाचें आहे.

समर्थ पहिल्या श्लोकांत राघवाच्या मार्गाला लागू असें म्हणतात. आणि या पुढच्या श्लोकांत भक्तिपंथानें गेलें म्हणजे श्रीहरीची भेट होते असें म्हणतात. यावरून समर्थाना राघव आणि श्रीहरि म्हणजेच राम आणि कृष्ण यांच्यांत भेद वाटत नव्हता हे सिद्ध होतें. आणि तरी कांही वारकरी मंडळी समर्थ रामदासस्वामीविषयी दुर्जपणा दाखवतात याचा खेद होतो. असो, नवीन तरुण पिढीने तरी या भेदबुद्धीपासून दूर राहावे एवढ्याकरितांच हा उल्लेख केला. राघवाचा आणि श्रीहरीचा मार्ग वेगळा नाही, एकच आहे. उपासनेनें शुद्ध झालेल्या बुद्धीने चित्त

समाधीत लीन झाल्यावर नंतर जें दिसतें तें एक आत्मतत्त्वच, साक्षात्कार होतो तो एका आत्म्याचाच. त्याचें वर्णन मात्र शब्दप्रभू महात्मे भिन्नभिन्न साधकांच्या प्रगतीसाठी अनेकविधरीतीनें करीत असतात. यासाठी विचारवंतांनीं तरी नामभेदानें बिचकून जाऊ नये. नामभेदामागे एकच तत्त्व असतें हा वेदाचा आदेश लक्षांत ठेवावा हें ध्यानांत यावे यासाठी समर्थ एकदां राघव, एकदां श्रीहरि असा उल्लेख बुद्धिपुरस्सर करीत असावेत असें मला वाटतें. एकविधा भाव हा भक्ताचा स्वधर्म असला तरी त्यानेंही विवेक सोडूं नये, हट्टाग्रही होऊं नये. भक्तिमार्गातहि हे लक्षांत ठेवलें पाहिजे, यासाठीच समर्थ असें सांगत आहेत.

समर्थ भक्तिमार्गाला लागू असें मुद्दाम म्हणतात. कर्म, योग, ज्ञान, हेहि मार्ग असून त्याचा उल्लेख करीत नाहीत. याचें महत्त्वाचें कारण असें की सर्वसामान्यांच्या मनोवृत्तीच्या दृष्टीने गोडी वाटण्यासारखी परिस्थिति जेवढी भक्तिमार्गात आहे तेवढी इतर मार्गात नाही. इतर मार्गात चूक सुधारण्यास फारसा वाव नसतो. भक्तिमार्गात झालेल्या चुका सुधारण्याची संधि इतर कोणत्याहि मार्गापेक्षां अधिक असते. आणि म्हणून अन्य सर्व संतांप्रमाणेंच जीवानें भक्तिमार्गाला लागवें असाच समर्थाचाहि आग्रह आहे.

भक्तिमार्गाला लागवें म्हणजे काय करावें. तेहि समर्थ क्रमाक्रमानें सांगणार आहेत. वाईट, अहितकर तें टाकावें, चांगलें हितकर तें निष्ठेनें स्वीकारावें ही या भक्तिमार्गातील आचाराची पहिली पायरी. हें चांगलें-वाईट तरी कसें ठरवावें? तर्काच्या आणि शास्त्रप्रामाण्याच्या भरीला पडले तर निबिड अरण्यामध्ये शिरल्यावर होतें तसेच होणार. म्हणून समर्थ त्याचाहि व्यावहारिक मार्ग सांगत आहेत. संभावित लोक सामान्यतः ज्याला वाईट म्हणतात तें वाईट समजून टाकून द्यावें आणि भली माणसें ज्याला चांगलें म्हणतात त्याचा प्रयत्नपूर्वक स्वीकार करावा आणि मनःपूर्वक तें आचरणांत आणण्यासाठीं झटावें.

सामान्यतः दुर्जन जरी असला तरी तो दुष्कृत्याचें उघड समर्थन करीत नाही. करीत नव्हता असें म्हणा पाहिजे तर. दरोडेखोरांचाहि आपसांतील प्रामाणिकपणावर विश्वास असावा लागतो. आपल्या जुन्या वाङ्मयातील चार्वाक हा स्वैराचाराचा पुरस्कर्ता मानला जातो. पण तोहि आजच्या नवमतवादी विचारसरणीपेक्षां पुष्कळ बरा म्हणण्याची वेळ आली आहे. कर्ज काढून तूप पिणें ही त्याच्या स्वैराचाराची परिसीमा आहे. यालाच तो सुखाचें जीवन म्हणतो. तूप खाल्ल्यामुळें बुद्धि वाढते आणि शुद्ध होते. शरीरहि सशक्त होतें. आयुष्य वाढतें. कर्ज मिळण्यासाठीं पत वाढवावी लागते. या सर्व गोष्टी परिणामीं हिताच्याच ठरूं शकतात. चार्वाकहि चोरी करून दारू प्यावीं असें म्हणत नाही. क्रौर्याचा आणि व्यसनाचा पुरस्कार

तोहि करीत नाही. वाईटाचा त्याग आणि चांगल्याचा स्वीकार करण्याची सवय शरीराला आणि मनाला लागली की त्याचा विवेक वाढू लागतो. संयम अंगवळणीं पडतो.

लोकांमध्ये रूढ असलेल्या चांगल्या वाईटाच्या कल्पना या अनेक पिढ्यांच्या अनुभवावर आधारलेल्या असल्यानें कोण्या एकाच्या कल्पनेला वाटणाऱ्या बऱ्यावाईटाच्या विचारापेक्षां अधिक प्रामाणिक असतात, अधिक विश्वासनीय असतात म्हणून आरंभी तरी या लोकमताचाच आदर करावा असें समर्थांनीं सांगितलें आहे.

प्रभाते मनीं राम चिंतीत जावा ।

पुढें वैखरी राम आधीं वदावा ॥

सदाचार हा थोर सांडूं नये तो ।

जनीं तोचि तो मानवी धन्य होतो ॥३॥

भक्तिमार्गाला लावावें म्हणजे काय करावें त्या संदर्भात हाहि श्लोक विचार करण्यासारखा आहे. वरवर दिसावयास अगदी व्यावहारिक आणि तांत्रिक उपाय समर्थ सांगत आहेत. तसें म्हटलें तर कोणालाहि साधाव्या, आचरणांत आणण्यास सोप्या जाव्या आणि निष्ठेनें करीत राहिल्या तर अधिकाधिक प्रगतीस सहाय्यक व्हाव्या अशा गोष्टी सांगणें हें समर्थांचें एक वैशिष्ट्य आहे.

सकाळीं उठून प्रथम मनांतल्या मनांत रामाचें चिंतन करावें असा आदेश समर्थांनीं दिला आहे. या आदेशानें एक प्रकारें झोपलेल्याला जाग आणली आहे. जागे होतांच काय करावें वा जागे होणें कशाला म्हणतात तें सांगितलें आहे. प्रभात शब्दानें एक विशिष्ट काळ सुचविला जातो. सूर्योदयापूर्वीच्या २-३ घटका म्हणजे प्रभातकाळ. सामान्यतः ४॥ पासून ६-६॥ पर्यंतचा काळ प्रभातकाळ म्हणता येईल. आरोग्यासाठी आणि चिंतनासाठी जागे होण्याच्या दृष्टीनें ही वेळ उत्तम आहे. रात्री ९॥-१० वाजतां झोंपणाऱ्या माणसाला ६-७ तास झोप झाल्यानंतर यावेळीं चांगली जाग येते. आयुर्वेदानें हा काळ वाताचा सांगितला आहे. मलशुद्धीच्या दृष्टीनेंही यावेळीं जागे होणें अधिक उपयुक्त ठरतें. शौचमुखमार्जन उरकलें म्हणजे शरीर स्वच्छ, हलकें, उत्साही राहतें व ही वेळ मनचिंतनास अधिक चांगली. वातावरणहि शांत, प्रसन्न, सुखशीतल असें असतें. बुद्धि सतेज आणि मन उत्साही असतें. यावेळीं केलेल्या नामस्मरणाचा परिणाम शरीर-मन-बुद्धीवर चांगला हितकर असाच होतो. मृगाजिनावर, लोकरीच्या आसनावर वा टणक अशा स्वतःच्या अंथरूणावरहि साधी मांडी घालून, शक्यतो ताठ बसावे. तोंड पूर्वेकडे वा उत्तरेकडे असावे. हात नाभीच्या खाली अर्धाजली करून एकमेकांवर

ठेवावेत किंवा ज्ञानमुद्रा करून दोन्ही गुडघ्यांवर ठेवावेत. आणि मग मनातल्या मनांत इष्ट देवतेचें नामस्मरण करावें.

हें नामस्मरण वैखरी वाणीच्या आधीं ज्या मध्यमा पश्यंति आणि परा अशा वाणी शास्त्रकारांनीं सांगितलेल्या आहेत त्याद्वारां करावें. परेच्याद्वारां नामस्मरण घडणें ही गोष्ट सर्वसामान्यांच्या दृष्टीनें फार अवघड अशी आहे. एखाद्याच महात्म्याला हें साधेल, साधलेलें असेल. एकाग्रता पूर्ण होऊन ती ध्यानाच्या पातळीवर चढली, बुद्धि स्थिरावली, मन चंचलता टाकून निर्वासन झालें, म्हणजेच परा वाणी कार्यक्षम होऊं शकते. दीर्घकालीन सातत्य, शरीरमनाची शुद्धता आणि उत्कट प्रयत्न याविनां हें साधणारें नव्हें. आरंभीं आरंभीं तरी या नादाला न लागणेंच श्रेयस्कर. थोडावेळ मानसिक नामस्मरण करून इतर उद्योगाला लागण्यापूर्वीं कांहीं वेळ वैखरी वाणीनेंही नामाचा उच्चार करावा. आपल्या जुन्या परंपरेंत पहाटेंच्या वेळीं निरनिराळीं प्रातःस्मरण स्तोत्रें वा भूपाळ्या म्हणायची पद्धति आहे. गेल्या पिढीपर्यंत हे वळण समाजामध्ये सार्वत्रिक होतें. अगदीं तमासगिरांनीं सुद्धा भूपाळ्यांची रचना केलेली आहे. वर्तमानकाळीं मात्र हे सर्व नव्यानें सांगण्याचा प्रसंग आलेला आहे. तरुण पिढीमध्ये हा आचार जवळजवळ राहिलेला नाही. उलट बुद्धिवादाच्या नांवाखालीं यांत काय अर्थ आहे? हें कशाला? याचा काय उपयोग? असें प्रश्न विचारून, टिकून राहिलेले अनेक चांगले आचारहि जीवनाला पारखे होतील अशी परिस्थिति निर्माण केलेली आहे. जुन्या गोष्टी मोडून काढल्या पण त्या जागीं नवीन चांगले आचार मात्र रूढ केले नाहीत. त्यामुळें एक तऱ्हेची पोकाळी निर्माण झाली. नैराश्य वाढलें.

फॅशनच्या नांवाखाली नवीन पिढीमधें घुसलेल्या अनेक गोष्टींची तरी उपयुक्तता सिद्ध करण्यासारखी आहे काय? पण हा प्रश्न विचारण्याची सोय मात्र राहिलेली नाही.

आपल्या परंपरेंत “संदिग्धे परलोकेऽपि त्याज्यमेवाशुभं जनैः । नास्ति चेत् नास्ति का हानिः अस्ति चेत् नास्तिको हतः ॥ असें सांगितलें आहे. हें व्यावहारिकदृष्ट्या फार महत्त्वाचे आहे. ईश्वर आहे कीं नाही? नामस्मरणांत वेळ घालवावा कीं नाही? त्यामुळें कोणता लाभ होतो? याचा निर्णय झाला नाही तरी सकाळच्या वेळांतील १०-१५ मिनिटें नामस्मरणांत घालविलीं तर असा कोणता विशेष तोटा होणार आहे? माझ्या अल्प बुद्धिला वाटते त्याप्रमाणें खरोखरीच समजा परमेश्वर नसला तर नामस्मरणांत घालविलेली १०-१५ मिनिटें वाया जातात. असा कितीतरी वेळ वाया जातो हें आपणांस माहीत आहेच. पण ज्ञानेश्वर, तुकाराम, रामदास यांच्यासारखे थोर थोर महात्मे, विचारवंत पुरुष सांगतात त्याप्रमाणें परमेश्वर खरोखरीच असेल तर त्याच्याकरितां मी १०-१५

मिनिटेंहि देऊं शकत नसेन तर मी माझ्या अध्यात्मिक लाभाच्या दृष्टीने केवढी तरी हानि करून घेतली असेंच होणार नाहीं काय? यासाठी नामस्मरणानें झाला तर लाभच होईल. तोटा कांहींच नाही असा विचार करून नामस्मरण करावें. यालाच ‘टु अर ऑन द सेफर साईड’ असें म्हणतात.

थोड्या निराळ्या प्रकारचा माझा एक अनुभव या संदर्भात सांगतो. उन्हाळ्यांत लोणावळ्यास राहणें होत असतांना मी कामासाठी रोज लोणावळ्याहून पुण्यास येत असे. सकाळीं १०-१०॥ वाजतां गाडी असायची व ११॥-१२ वाजतां मी पुण्यास पोचायचो. महाविद्यालयांत जाऊन काम करून पुन्हा संध्याकाळीं परतायचे. सकाळी जातांना जेवून जावयाचे. ती. दादा मला रोज शिदोरी घेऊन जाण्यास भाग पाडावयाचे. मी म्हणत असे हा प्रवास रोजचा आहे. १॥ तासांत संपतो. मी जेवून जातो. तेव्हां रोज शिदोरी बरोबर कशाला? दादा म्हणत ‘हमाल करावा लागेल इतकें त्याचें ओझें तुला होतें कां? प्रवासांत कांहीतरी शिदोरी बरोबर पाहिजे अशी आपली पद्धत आहे. शास्त्रांत कुठे वचन आहे कीं नाहीं तें तुझें तूं शोधून काढ.’ ते मला रोज आठवणीनें शिदोरी घेण्यास लावीत. एकदां वाटेंत गाडीचें कांहीतरी बिघडलें आणि ती मध्येंच कुठेतरी थांबली. ४-५ तास खोळंबून राहावें लागलें आणि मग ज्यांच्याजवळ कांहीं नव्हते त्यांचे किती हाल झाले ते विचारूं नका. शिदोरी बाळगण्याचा नियम असल्यामुळें मी व माझ्या बरोबर एक प्रवासी लहान मूल सुखरूप राहिलों. नामस्मरणांत घालविलेला वेळ अनावश्यक वाटला तरी असाच उपयुक्त ठरणें शक्य आहे.

आज आपण ज्या तऱ्हेचें जीवन जगत आहोंत त्यांत शरीर-मन-बुद्धीवर अनेक प्रकारचे ताण सतत पडत असतात. या वाढत्या ताणांमुळेंच अपचन, मलावष्टंभ, आम्लपित्त, निद्रानाश, रक्तदाब, मधुमेह, हृद्रोग यासारख्या लहान मोठ्या विकारांचे प्रमाण बरेंच वाढलें आहे. या ताणांचे दुष्परिणाम नाहीसे करण्याच्या दृष्टीनेंही पहाटेंच्या प्रसन्न वेळी शांतपणे केलेल्या नामस्मरणाचा पुष्कळ उपयोग होण्यासारखा आहे. अगदीं यांत्रिक पद्धतीनें केलेल्या नामस्मरणादि कृतींचाहि कांहीं लाभ आहेच. भावानें, श्रद्धेनें, निष्ठेनें केले तर अधिकस्य अधिकं फलम् प्राप्त झाल्याशिवाय राहणार नाही. नुसते पहाटें तेवढें नाम घ्यावें असें नसून दिवसभरहि त्याचें यथाशक्ति स्मरण वा उच्चारण करित असावें, म्हणजे त्याचा परिणाम मध्यमेंतील व पश्यंतींतील उच्चारणावरहि होतो. एकांतीं तर घ्यावेंच पण लोकांतीहि घ्यावे. यासाठीच “अहो येतां जातां उठत-बसतां काम करितां” या श्लोकाने “समस्तांची लज्जा त्यजुनि भगवत्चिंतन” करण्यास सांगितलें आहे.

पुरेसा अभ्यास नसेल, जीवन शुद्ध, सात्त्विक, पवित्र नसेल, तर मनांतल्या मनांत नाम घेण्याचाहि ताण येतो. म्हणून नाम मोठ्याने घ्यावे. यासाठीच “अती आदरें गद्य घोषें म्हणावें” असें सांगितलें आहे. कांहीं कांहीं वेळ टाळमृदंगाच्या घोषांतहि घ्यावें. यांतील जें शक्य आहे तें, शक्य तितकें अधिक वेळ, नियमानें, आदरानें, प्रेमानें, निष्ठेनें करावे.

हें नामस्मरणासंबंधीं सांगितलें. आतां एरवींचें वर्तन कसें असावें तेंहि समर्थ सांगतात, “जेणें विठ्ठलमात्रा घ्यावी । तेणें पथ्यें सांभाळावीं ।” असे संतवचन प्रसिद्ध आहे. नामस्मरण वा पूजाअर्चादि कोणतेंहि धार्मिक कृत्य हें त्याच्या जोडीनें आचार-विचारांतील पवित्रता चढत्या-वाढत्या क्रमानें स्वीकारल्यावांचून फलद्रूप होत नाहीं हें निश्चित समजावें. म्हणून पहिल्या दोन ओळींत नामस्मरण करावें असे सांगितल्यानंतर पुढच्या तिसऱ्या ओळींत समर्थ सद्वर्तनी असावें, सदाचाराचा त्याग करूं नये असें सांगत आहेत. सदाचार हाच थोर आहे. म्हणजे श्रेष्ठ, वंदनीय, आदरणीय स्वीकार्य आहे. तो आचरणांत आणलाच पाहिजे. त्याचा त्याग होतां कामा नये. आतां हा सदाचार म्हणजे तरी काय? या शब्दाचे अर्थ दोन रीतीने करतां येतील. सतां आचारः = सदाचारः सज्जनांची जी वागण्याची पद्धत तिलाच सदाचार असें म्हणावे किंवा सत् आचार = सदाचारः सत्य असा जो आचार, सत्यावर अधिष्ठित अशी जी वागण्याची पद्धति तीहि सदाचारच होय. यांतील सत्याचें आचरण करण्यास वा वागणूक सत्याधिष्ठित ठेवण्यास सत्य म्हणजे काय तें कळलें पाहिजे. हें इतकें सोपें नाही. विचार करणाराच्या बुद्धींतले गुणदोष, वस्तुस्थितीला झांकून, जें जसें आहे त्यापेक्षां उण्याअधिक प्रमाणांत वेगळेंच दर्शन घडवितात. एकाच घटनेचें वर्णन निरनिराळीं माणसें किती निरनिराळ्या प्रकारांनी करतात तें पाहिलें म्हणजे हें लक्षांत येईल. म्हणून सत्य काय तें यथार्थरीतीनें जाणून घेणें नेहमींच अवघड ठरतें. सत्याच्या ज्ञानासाठीं बुद्धि अत्यंत निर्मळ, पूर्वग्रहरहित, तीक्ष्ण आणि निश्चल असली पाहिजे. लाकडें मोजण्याचा तराजू, जरी तराजूच असला तरी सोनें मोजण्यासाठीं वा प्रयोगशाळेतील महत्त्वाच्या रसायनांचें माप घेण्यासाठीं तो उपयोगी पडत नाहीं. तसेच नेहमीचे व्यवहार चांगलेपणानें करणारी बुद्धिहि कसोटीस उतरणाऱ्या सत्याचें ज्ञान करून घेण्यास असमर्थ ठरते. सत्याच्या ज्ञानासाठी बुद्धीला सूक्ष्म संवेदनक्षमता असावी लागते. एका राष्ट्रीय प्रयोगशाळेमध्ये रसायनें मोजण्याचा तराजू मी पाहिला तो मूळ वास्तूपेक्षां अधिक खोल पक्का पाया घेऊन तळापासून भरून आणलेल्या कांक्रिटच्या ओट्यावर कोनाडा करून बसविलेला होता. मोजणाऱ्याच्या श्वासोच्छ्वासाचाहि परिणाम होऊं नये म्हणून कांचेच्या कपाटामध्ये

तो सुरक्षित ठेवला होता. सत्यज्ञान करून घेणारी बुद्धि ही अशीच निर्लेप असावी लागते. इतकी सूक्ष्मता आपल्या बुद्धीला कोठून आणावयाची. संतांनीं हा तराजू उपलब्ध करून घेतलेला असतो. यासाठीं सत्याचा आचार हा जो सदाचाराचा अर्थ केला जातो तो आपल्या दृष्टीनें निरुपयोगी आहे. म्हणून व्यर्थहि आहे. जे खरेच मोठे आहेत त्यांचा आचार तो सदाचार. “महाजनो येन गतः सः पन्थाः ।” सदाचाराचा हाच अर्थ आपल्या उपयोगाचा आहे.

माणसाचें मोठेपण ठरवितांना मात्र सावध राहिलें पाहिजे. थोडा विवेक केला तर हें मोठेपण समजून घेतां येईल. हा विवेक कठीण असला तरी सत्यशोधनासाठीं लागणाऱ्या सूक्ष्मतेइतका दुर्लभ नाही. निवडून आला आहे, संपत्तिमान आहे, सत्ताधारी आहे, गोड बोलतो, चांगला विद्वान् वक्ता आहे, त्याच्या व्याख्यानाला सुशिक्षितांचीहि प्रचंड गर्दी जमते, यावरून माणसाचे मोठेपण ठरविणें योग्य नसतें. निःस्वार्थता आणि कार्यक्षमता हे दोन गुण ज्याच्याजवळ जितक्या अधिक प्रमाणांत असतील तितक्या प्रमाणांत तो मोठा असें समजता येईल. एक थोर व्यक्ति दुसऱ्या थोर व्यक्तीपेक्षां निराळी असूं शकेल. पण तरीहि ती थोरच. गोखले आणि टिळक एकमेकापेक्षां वेगळे होते. त्यांचा विरोध प्रसिद्ध आहे. तरीहि ते थोरच होते. कार्याच्या दृष्टीनें त्यांनीं एकमेकांशीं झुंज घेतली असली तरी गोखल्यांची थोरवी टिळकांना मान्य होती. गोखल्यांच्यावरील मृत्युलेखांत टिळकांची ही भूमिका उत्तम रीतीनें व्यक्त झाली आहे. रानडे आणि टिळक, भांडारकर आणि टिळक यांचेहि असेंच होते. दोघेहि टिळकांची योग्यता जाणून होते. विरोधक असूनहि मोठेपणा मान्य करण्याचें हें औदार्य सामान्य नव्हे.

एकाच्या दृष्टीनें शंकराचार्य मोठे ठरतील तर दुसऱ्याच्या दृष्टीनें मध्वाचार्य मोठे ठरतील. पण हा कोणाचेंच अनुकरण करित नाही. यांतील खरा मोठा कोण ते ठरवा. मग कोणाप्रमाणें वागावयाचे तें पाहूं. तोंवर मी आपला नटाचेंच अनुकरण करतो असें म्हणून माणूस सदाचरणाहि टाळित असतो ही स्थिति चांगली नाहीं.

श्रेष्ठ व्यक्तींवर, थोर माणसावर श्रद्धा ठेवावी. आणि त्यांच्या आदेशाचें तंतोतंत पालन करावें हेंच चांगलें. मनांतून वाईट गेलें म्हणजे शरीरांतून जाईल हें कितीहि खरें असलें तरी थोड्याशा निग्रहानें शरीरांतून वाईट घालवण्याच्या प्रयत्नास लागल्यावांचून मनांतील वाईट उणावण्याचा संभव नाहीं हें लक्षांत ठेवलें पाहिजे. रूढी आणि परंपरा निर्माण झाल्या आहेत त्या यासाठींच. उंबऱ्यावर बसूं नये. उंबऱ्यावर शिंकू नये. उभ्यानें पाणी पिऊं नये. दक्षिणेकडे पाय करून झोपूं नये. या मागचीं कारणें कदाचित् सांगता येणार नाहींत. विज्ञानालासुद्धां ‘कां’

चें (why चें) उत्तर देतां येत नाही. हे नियम कदाचित् जीवनाला एक प्रकारचें अनुशासन असावें, शिस्त असावी, प्रत्येक कृति जाणीवपूर्वक व्हावी म्हणूनहि असतील. पण आज स्वैरतेलाच स्वातंत्र्य मानलें जाते. आमच्या खाजगी जीवनात डोकावण्याचा तुम्हांला काय अधिकार आहे असा प्रश्न उद्दामपणें विचारला जातो. दुर्वर्तन लपवून ठेवावें आणि प्रतिष्ठा मिळवावी याचाच हा एक प्रयत्न आहे. चांगलें लिहिल्याबद्दल जर सत्कार घ्यावयाचा, तर वाईट लिहिल्याबद्दल खेटरें खाण्याचीहि तयारी का नसावी?

समर्थ सदाचरणी माणसाला धन्य म्हणतात ते यासाठी. निवडून येणे, मान, मान्यता मिळविणें, श्रीमंत होणें यात खरी धन्यता नाही. पापभीरू असणें, दुसऱ्याच्या धनाची अभिलाषा न धरणें, परस्त्रीकडे कामुक दृष्टीनें न पाहणें, शक्यतो दुसऱ्यास साह्य करणें, आपला स्वार्थ साधण्यासाठीं इतरांना पीडा न देणें, दुसऱ्याच्या अधिकारावर अतिक्रमण न करणें, दुसऱ्याची निंदा न करणें, स्वतःची वृत्ति प्रसन्न राखणें हीं सदाचाराची लक्षणे आचरणांत आणण्यांतच खरी धन्यता आहे. असें ज्याचें जीवन असतें तोंच स्तुतीला पात्र झाला पाहिजे. म्हणून खाजगी जीवन हें स्वच्छ पाहिजे. कोणाचेंहि खाजगी जीवन पाहूं नये हें व्यवहारतः कितीहि खरें असलें तरी पाहण्यासारखें खाजगी जीवन नसणे हा जीवनाचा अधःपात आहे.

मना वासना दुष्ट कामा न ये रे ।

मना सर्वथा पापबुद्धि नको रे ॥

मना धर्मता नीति सोडूं नको हो ।

मना अंतरीं सार वीचार राहो ॥४॥

आपल्या मनांत येणाऱ्या विचारतरंगांचें आपण कधीं विश्लेषण केलें आहे काय? विश्लेषण करूं गेले तर भय वाटेले असे विचार कितीतरी प्रमाणांत येत असतात. अगदीं नको त्या गोष्टी मनांत येत असतात. असे विचार मनांत येऊं नयेत म्हणून जो जो प्रयत्न करावा तो तो मन नाटाळ मुलासारखे हट्टीपणा करतें. लहान मुलांच्या खोड्या कौतुकानें पहात बसलें तर वाढतात. विरोध केला तर आणखीच उफाळून आल्यासारख्या होतात. 'मन चिंती तें वैरी न चिंती' अशी म्हण आहे. तिची यथार्थता कोणालाहि पटावी अशीच वस्तुस्थिति असते. आपल्या अगदीं जवळच्या माणसाबद्दलहि अशा कल्पना मनांत येतात कीं जशा कट्टर शत्रूच्याहि मनांत येणार नाहीत. यासाठीच यजुर्वेदानें "तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु" अशी प्रार्थना कळकळीनें केली आहे. मनांत येणाऱ्या वाईट विचारांचा वेग असा विलक्षण असतो कीं परमेश्वर कृपा करील तर त्यांतून सुटका होईल एरवी नाही.

म्हणून "मदीय हृदयीं सदा शुभ विचार देवा स्फुरो" अशी भगवंताची प्रार्थना करावी लागते.

आपल्याकडे अशी धारणा आहे कीं, अशी श्रद्धा आहे कीं, आकाशांतून कांहीं देवता तथास्तु तथास्तु असें म्हणत गुप्तरूपानें फिरत असतात. आपल्या मनांत कांहींतरी वाईट विचार यावा आणि देवतांनी तथास्तु म्हणण्यास गांठ पडावी असें होऊं नये. म्हणून वाईट गोष्टी मनांत आणूं नयेत, निदान वाईट बोलूं तरी नये. मनाला चांगलें वळण लावण्याचा प्रयत्न यासाठीं सतत करित राहिले पाहिजे. मनांतहि वाईट न येणें हा सदाचरणाचा आदर्श आहे.

माणूस दुसऱ्याच्या दुःखानें दुःखी होतो असें पुष्कळ वेळां घडतें, पण माणूस दुसऱ्याच्या सुखानें सुखी होतो असें सहसा होत नाही. आपलें बरें न होतां दुसऱ्याचें बरें झालेलें पाहिलें तर त्याच्या मनांत पाप येतें. त्याचा अहंकार दुखावतो; ज्याचें बरें झालेलें दिसतें त्याची हा निंदा करतो. त्याचे दहा दोष दहा लोकांत सांगितल्यावांचून यास चैन पडत नाही. लग्नासारखा एकादा कौटुंबिक समारंभ चांगल्यारीतीनें पार पडला कीं मग त्यावर आप्तस्वकीयांकडून होणारी टीका-टिपणी ऐकण्याजोगी असते. शक्ति असती तर माणसानें दुसऱ्याचे वाईट करण्यास मुळीच मार्गें पाहिलें नसतें. पण अनेक कारणांनीं त्याच्या सामर्थ्याला मर्यादा पडल्यामुळे तो तें घातक कृत्य करू शकत नाही. बुद्धींत तर पाप येतेंच; पण तें पांडित्य निंदेच्या रूपानें प्रकट होतें. निंदा हें मत्सराचेंच अपत्य आहे. यासाठीं दुष्टवासना आणि पापबुद्धी यांना मनांत थारा मिळणार नाही असा प्रयत्न सदादित करित राहिले पाहिजे.

मनाला वळण लावावयाचें तें आपलें आपणच प्रयत्नपूर्वक लावावें लागतें. दुसरा कोणी त्यांत उपयोगी पडूं शकत नाही. आधीं विचार, मग निश्चय, नंतर क्रिया असा क्रम असतो. दुष्टवासनेचा परिणाम पापबुद्धींत होतो. प्रत्यक्ष कृतीला जितकीं बंधनें असतात तितकीं ती विचाराला नसल्यानें वाईट विचाराचे धोके आरंभीं तरी लक्षांत येत नाहीत. त्यामुळें वाईट विचारांची खंत वाटेनाशी होऊन पापाविषयीची बुद्धि बळावत जातें आणि ही बलवान् होऊ लागली कीं, मग वागण्यावरील बंधनेंहि ढिली होत जातात. आणि माणूस अनीति करूं लागतो. मनाला आवरणें फारसें हातांत नाही. पण शरीर आवरणें पुष्कळसें स्वाधीन असते. म्हणून समर्थ धर्म आणि नीति सोडूं नको असा उपदेश मनाला करित आहेत. मनांत येणाऱ्या वाईट वासनांवर नियंत्रण ठेवणें हे फारसें तुझ्या हातांत नाही हें आम्हांस माहिती आहे. पण मनांत येणारे वाईट विचार क्रमाक्रमानें नाहीसे होऊन मन शुद्ध व्हावें असे तुला खरोखरीच वाटत असल्यास तुझें प्रत्यक्ष वागणें तरी निदान धर्माला व नीतीला

सोडून घडणार नाही, अशी दक्षता घे, असे समर्थ म्हणत आहेत.

कबीरांचे एक वचन या दृष्टीने विचारांत घेण्यासारखे आहे. कबीर म्हणतात—
मन गया तो जाने दे मत जाने दे शरीर । नहीं खींची कमान तो कहाँसे छूटेगा तीर ।।

एखाद्याचा घात करावा असा विचार मनांत येणे कितीही वाईट असो प्रत्यक्ष घात-बाण जोडून धनुष्याची दोरी ओढली, बंदुकीचा घोडा दाबला म्हणजे होतो. तेवढे तरी निदान करू नकोस. मनाने साधत नसेल तर शरीराने तरी सदाचारांत रहावे. त्याचाहि क्रमाने लाभ होऊ शकतो. पूजा-संध्या-स्तोत्रे, कीर्तन, अन्नदान, तीर्थयात्रा या गोष्टी मनांत येताच कराव्या. मनांत येत नसल्या, कंटाळा येत असला तरी कराव्या. जमतील, साधतील त्याप्रमाणे करित राहून अधिकांत अधिक चांगल्या कशा होतील या दृष्टीने प्रयत्न करावा. पण चांगल्या साधतील तरच करू नाही तर नाही असे मात्र म्हणू नये. मन चांगल्या गोष्टींत रमेल तर उत्तमच, पण तसे होत नाही म्हणून शरीर तरी चांगल्या गोष्टींतून बाहेर काढू नये. चांगल्या गोष्टींतच ठेवावे. कीर्तन-प्रवचनांत मन कधीच रमत नाही. म्हणून सर्वदा सिनेमाच पाहतो हें ठीक नाही. सिनेमाचे विचार मनांत येत असतील तरी कीर्तन प्रवचनाला वा मंदिरात मधून मधून आग्रहाने जाऊन बसणे हेंच श्रेयस्कर आहे. **“असो नसो भाव । जो हा देखे पंढरीराव”** असे संतानी म्हटले आहे ते यासाठीच. मनांत तितकी श्रद्धा नसली तरी पंढरपूरला जा. स्थानांचा कांहीं प्रभाव असतो. वस्तूचेंहि कांही मूल्य असते. त्यामुळे प्रयत्नांना क्षेत्र उपलब्ध होते.

धर्माने आणि नीतीने वागतांना आपली प्रकृति, प्रवृत्ति, परिस्थिति विचारांत घेतली पाहिजे. आदर्शाची शास्त्रवचने शब्दशः विचारांत घेऊन चालणार नाहीत. यासाठीच समर्थानी सार काय, महत्वाचे काय, गौण कोणते, अपरिहार्यपणे आचरणांत आणलेच पाहिजे असे काय आहे त्याचा विचार करावा, विवेक करावा असे सांगितले आहे. माणसाचा स्वभाव मोठा विचित्र आहे. सार काय, असार काय, याचा विवेक जर केला नाही तर चांगल्या गोष्टींतहि विकृति निर्माण होते. संन्यासधर्म एरवी फार कडक. कोणत्याही इंद्रियाचे लाड त्या आश्रमांत चालणार नाहीत. इंद्रियनिग्रह हाच तेथे नियम. पण विवेकानंदांनी संन्याशाला कांहीं सवलती दिल्या आहेत. तंबाखू खाणे ही त्यातील एक सवलत. माणसाला कोठेच कोणतीच सवलत दिली जात नाही तर तो सर्व बंधने झुगारून देण्याची शक्यता निर्माण होते. म्हणून कमी धोक्याच्या गोष्टींत सवलत द्यावी व अधिक धोक्याच्या गोष्टी कटाक्षाने टाळण्यास सांगाव्या असा विचार त्यांनी येथे सांगितला आहे. माझ्या माहितीचे एक उदाहरण सांगतो. एका दशग्रंथी कर्मठ ब्राह्मणाचा

मुलगा लहानपणापासून अत्यंत कडक शिस्तीत, हें खाऊं नको, असें करू नको, या बंधनांत वाढला. त्या बापड्याला कांदा-लसूण तर राहोच पण गाजर-वांगोहि वर्ज्य होते. पुढे तो महाविद्यालयांत शिक्षणासाठी शहरांत आला आणि इतका स्वैर वागू लागला की कांदा-लसूणच काय पण मद्यमांसही त्याला वर्ज्य राहिलें नाही. सर्व समाजच्या-समाज नियमाच्या बंधनांत जेव्हां काटेकोरपणे पण सहजतेने वागत असतो तेव्हा आपण स्वतः पाळत असलेले नियम जाचक वाटत नाहीत, नव्हे थोडे अधिक नियम पाळणेहि भूषणाचेंच वाटते, पण कोणतेच नियम न पाळणारा समाज भोवती असतांना फार कडक नियमांचा दुराग्रह धरणे, हे घसरगुंडीला लावण्यास कारणीभूत ठरणारे आहे. कांदा व मांस यामधे कांदाची सवलत देणे इष्टच मानले पाहिजे. आपल्याकडे कांहीं कडक नियम मंत्रशक्तीच्या जपणुकीसाठी होते. खाद्याखाद्य, स्पर्शास्पर्श हा त्यांतीलच एक भाग होता. गेल्या हजार-बाराशें वर्षांत तरी ब्राह्मणाने समाज म्हणून मंत्रशक्तीचा आधार शिल्लक ठेवला आहे असें दिसत नाही. त्यादृष्टीने असलेले विधिनियम आज इतके कटाक्षाने पाळावेत की नाही याचा विचार केला पाहिजे. अधिक वाईट टाळण्यासाठी कमी वाईटाचा विचार करणेहि पुष्कळ वेळां इष्ट ठरते. **“नियमोविण राहू नये”** हें खरेच पण त्यावेळीं **‘फार नियम करू नये’** हेंहि लक्षात ठेवलेच पाहिजे. चांगले कितीहि चांगले असले तरी ते पचावे लागते. त्याचे अजीर्ण होऊं देतां कामा नये. अधिक चांगल्याकडून कमी चांगल्याकडे येण्यापेक्षां कमी चांगल्याकडून अधिक चांगल्याकडे जाणे जास्त चांगले.

उद्योग-व्यवसायांत असलेल्या एका गृहस्थाने विष्णुसहस्रनामाचे १२ पाठ करण्याचे एकदां ठरविले. एका पाठाला ८ ते १० मिनिटे लागतात. दोन पावणेदोन तासाचा वेळ आपण सहज देऊं शकू, असा त्याचा विचार, पण हें गणित प्रत्यक्ष व्यवहारांत उतरू शकलें नाही. १२ पाठ पुरे न होण्याचा अनुभव आल्यामुळे त्याचे पाठ करणेच सुटले. त्याने एकच पाठ करावयाचे ठरविलें असतें तर त्याचा नियम कदाचित् पार पडला असता. आपली शारीरिक, मानसिक शक्ति किती? आपल्याला किती झेपेल याचा विचार करून नियम ठरवावे लागतात हेंच यांतलें सार होय. त्याचा विचार माणसाने केलाच पाहिजे.

मना पाप संकल्प सोडूनि द्यावा ।

मना सत्य संकल्प जीवीं धरावा ।।

मना कल्पना ते नको वीषयांची ।

विकारें घडे हो जनीं सर्व ची ची ।।५।।

माणसाच्या हातून घडणाऱ्या कृतीचा विचार केला असता बुद्धि-इच्छा-क्रिया असा क्रम आढळतो. यासाठी क्रियेत परिणत होण्यापूर्वी वा क्वचित् क्रियेत परिणत झाल्यानंतरहि योग्य काय वा अयोग्य काय याचा विचार माणसाच्या अंतःकरणांत सतत राहिला की त्याचें वर्तन धर्माला आणि नीतीला अनुकूल असें होते वा होऊं लागते.

मागील श्लोकांत आलेल्या धर्मनीतीचेंच अधिक स्पष्टीकरण समर्थ या श्लोकांत करीत आहेत. पापसंकल्प सोडून देणें, सत्यसंकल्प करीत राहणें आणि विषयोपभोगाच्या कल्पनेंत न गुंतणें यांतूनच सद्धर्म आणि सत्रीति अंतःकरणांत रुजत असते व तसें झालें नाहीं तर जगामध्ये माणसाची छीः थू होते. यासाठीं सावध रहावें असें समर्थ म्हणतात.

पापपुण्याची कल्पना आणि धर्म व नीति या गोष्टी परस्परांवर अवलंबून आहेत. पापपुण्याच्या कल्पना सर्वत्र व सर्व प्रकारच्या समाजामध्ये कोणत्या ना कोणत्या स्वरूपांत आहेतच. त्या वेगवेगळ्या असतील; कदाचित् परस्परविरुद्धहि असतील पण आहेत हें सत्यच.

काळे-पांढरे, कडू-गोड, खारट-तुरट यांत रासायनिक भेद आहे व तो निश्चित स्वरूपाचा आहे. पण या कल्पना भौतिक आणि जड आहेत. काळे आणि पांढरे, कडू आणि गोड यांच्या ज्ञानांत मतभेद होण्याची विशेषशी शक्यता नाहीं. पण बऱ्या-वाईटाचें ज्ञान असें निश्चित व सार्वत्रिक एकरूपतेचें नाहीं. केंस काळें चांगले, दांत पांढरे चांगले, कडूलिंब कडू म्हणून त्याज्य, पण कारलें कडू असून रुचकर म्हणून स्वीकार्य. पण कारल्याची रुचि सार्वत्रिक नाहीं. गोड पदार्थ गोड खरा पण तो पानांत न पडूं देणारी माणसें आहेत. कैरी चांगली कोणती? झोंबणारी आंबट कां खोबऱ्यासारखी पण आंबटपणाचा वास असलेली खोबरी? लोणच्यासाठी आंबट चांगली. नुसती खायला खोबरी चांगली. संबंधानें, परिस्थितीनें, रुचिभेदानें, देशकालभेदानें, चांगलें वाईट पालटतें; उलटसुलटहि होतें. अशा स्थितींत वाईट किंवा चांगलें म्हणजेच धर्मशास्त्रदृष्ट्या पाप किंवा पुण्य कसें ठरवायचें? आपण ज्याला पाप म्हणू त्याला दुसऱ्या समाजांत पाप समजत नसतील. कदाचित् पुण्यहि समजत असतील. सध्यां दळणवळणाच्या सुलभतेमुळें दुसऱ्या समाजाशी निकटचा संबंध येत आहे. त्यामुळें अनेकांच्या चालीरीती, समाजव्यवस्था, बऱ्यावाईटाच्या कल्पना यांचें निरीक्षण जवळून करता येऊं लागलें आहे. त्यामुळेंच दुसऱ्याचें आचार-विचार पाहून आपण आपल्या रीतीभातीशी त्याची तुलना करूं लागलों आहोंत आणि स्वैराचाराची मुळांत ओढ असलेल्या संस्कारहीन व्यक्तींना अमक्या समाजांत अमक्या आचाराला चांगले समजतात,

अमका आचार प्रतिष्ठितपणाचा समजला जातो, त्यांत पाप आहे म्हणून तो वर्ज्य करावा असें कुणी म्हणत नाहीं तर आपणच तोच आचार वाईट कां समजावा? पापपुण्याच्या कल्पना थोटांड वाटतात त्या या विचारानें.

आचार-विचारांत, विधिनिषेधांमध्ये चमत्कारिक विविधता आढळते हें खरेंच. हिंदू संस्कृतींत एकमेकांचे उष्टें खाणें प्रशस्त मानलें जात नाहीं. पण मुसलमानांच्या मध्ये एका ताटांत जेवणें प्रतिष्ठितपणाचें मानलें जातें. हिंदूंमध्ये सगोत्रच काय पण सपिंड विवाहहि निषिद्ध मानला जातो. तर मुसलमान, ख्रिश्चन, ज्यू या समाजांत चुलत बहिणीशी किंवा सावत्र बहिणीशी विवाह करतां येतो असें म्हणतात. अगदी ब्राह्मणां-ब्राह्मणांतसुद्धां या संबंधीचे आचार परस्परविरुद्ध टोंकाचे आहेत. कोंकणस्थ ब्राह्मण जिला मामेबहीण म्हणतो ती मामाची मुलगी ऋग्वेदी देशस्थ ब्राह्मणांत विवाहासाठी योग्य मानतात; अधिकाराची समजतात; तर माध्यंदिन देशस्थांत स्वतःच्या गोत्रप्रमाणेंच मामाच्या गोत्रांतली मुलगीहि विवाहासाठी वर्ज्य मानली जाते. मग मामाच्या मुलीशी विवाह करण्याचा प्रश्नच उत्पन्न होत नाहीं. मांसाहार, मद्यपान यांतहि असेंच आहे. पापपुण्याच्या कल्पनेप्रमाणें पाप करणारा मनुष्य नरकांत जातो असे आहे. तर तीच कृति भिन्न समाजांतील व्यक्तींनी केल्यास तो स्वर्गांत जातो असें कसें म्हणता येईल? बरे असा विरोध असतो, विसंगति असते, म्हणून आपणांस जें जिथें जसें करावेंसे वाटेल तें तें चांगलें म्हणून करावें, मान्य व्हावें, प्रतिष्ठित ठरावें असे तरी म्हणतां येईल काय? आपल्या महाराष्ट्रांत एके काळी दारुबंदीचें नियम कडक होते. इतर कांही राज्यांत दारुबंदी नव्हती. तेव्हां अमुक ठिकाणीं दारू पिणें हा गुन्हा नाहीं. म्हणून मी इथेंहि दारू पिणार, असें म्हणून कोणी प्रत्यक्ष तसें वागू लागला तर तो अपराधी ठरतो ना? आपल्या देशांत वाहनं रस्त्याच्या डावीकडून हांकावी असा नियम आहे. म्हणून आपल्याकडे तैलरथाची दिक्-प्रेरक चाकें वाहनाच्या उजवीकडे असतात. कांहीं परदेशांत रस्त्याच्या उजवीकडून चालणें हा नियम असतो. त्यांची वाहनं त्या सोयीची डावीकडे दिक्-प्रेरक असलेलीं असतात. क्वचित् त्या गाड्या आपल्या देशांतील रस्त्यावरूनहि धांवतात पण डावीकडून वाहन चालवण्याचा नियम मात्र मोडतां येत नाहीं.

आपल्या देशांत हिंदूंना द्विभार्या-प्रतिबंधक कायदा लागू केला आहे. पण समतेच्या आणि न्यायाच्या घोषणा करणाऱ्या आपल्या निधर्म शासनानें मुसलमानांना खूष करण्यासाठी, सगळी लाज गुंडाळून, मुसलमानांना मात्र या कायद्यांतून वगळले आहे; आणि तरी या कायद्याचा भंग करणारा हिंदू हा अपराधी ठरावयाचा तो ठरतोच. कायदे जसे, आपण तर्कवाद कांही केला तरी, जे जिथें जसे

असतील तसेच पाळतो त्याप्रमाणेच पापपुण्याच्या कल्पनेचे मानलें पाहिजे. मी भारतांत आहे, महाराष्ट्रांत आहे, हिंदू आहे म्हणून इतरत्र तसे नसलेले कायदे जर माझ्यावर बंधनकारक असतात, त्यांचा भंग मी करू शकत नाहीं, तर पापपुण्याच्या बाबतींतहि ज्या परंपरेत मी जन्माला आलों तिच्या मर्यादा मी पाळणें आवश्यकच मानलें पाहिजे. गोष्ट मुळांत चांगली की वाईट हें ठरविणें कठीण असतें. पापपुण्याच्या कल्पना उलट सुलट होतात हेंहि खरेंच, पण म्हणून पापपुण्याची कल्पनाच वाईट समजावी की काय? विचारणारा कुणी नाही आणि प्रत्यक्ष परिणाम लक्षांत येत नाहीत म्हणून पापपुण्याच्या कल्पना आपण मोडूं शकूं. पण शासनानें घातलेल्या निर्बंधाच्या बाबतीत काय करणार? बहुमत निर्माण करून, सत्ता हातांत घेऊन, कायदे हवे तसे बदलतां येतात हें तत्त्वतः कितीहि खरें असलें तरी, व्यक्ती-व्यक्तीचा-अगतिकपणा उघडच असतो, मान्य नसलेला निर्बंधहि या अगतिकपणाने पाळावाच लागतो, दुःख सोसावेच लागतें. याचा अनुभव आपण गेली २५ वर्षे पुरेपूर घेतला आहे. यासाठी पापपुण्याच्या कल्पनांचा उपहास करण्याचें धोरण बुद्धिवादाने स्वीकारूं नये हेंच खरें. मतभेदास वाव राहिला तरी निर्बंध, नियम, शासन यांच्यावाचून समाजाची व्यवस्था टिकणार नाही. मग व्यक्तिशः थोडी अडचण सोसूनहि आपण मर्यादा पाळतो तसेंच पापपुण्याचेहि समजावें. पापपुण्याच्या कल्पनेवांचून समाजधारणा टिकूच शकणार नाही. चांगल्या-वाईटाच्या, पाप-पुण्याच्या कांहीं कल्पना समाजांतील बहुसंख्य माणसांच्या अंतःकरणांत अजूनहि टिकून आहेत म्हणून शासनाची आणि निर्बंधांची प्रतिष्ठा अद्यापहि थोडी तरी टिकून आहे.

पाप-पुण्य ही कल्पनाच वाईट म्हटलें तर आपल्याला जगतांच येणार नाही. आपण समतेचा घोष भले करा, पण परमोच्च अवस्थेंतील परमार्थाव्यतिरिक्त समता प्रस्थापित करीन म्हणणें हें थोतांड तरी आहे वा स्वप्न-रंजन तरी आहे. वेदांतानें मानलेल्या तीन सत्तांपैकी परमसत्य अशी जी पारमार्थिक सत्ता तिच्यांतच काय ती एकता-समता खऱ्या अर्थानें नांदूं शकते. इतर दोन ज्या प्रातिभासिक आणि व्यावहारिक सत्ता त्यांत समता मानतांच येणार नाही. विविधता, सापेक्ष संबंधावर आधारलेलें चांगले-वाईट आणि विरोध या गोष्टी आचारविचारांच्या दृष्टीने पत्करल्यावांचून गति नाही. नित्य-शुद्ध-बुद्ध-मुक्त स्वभाव असें जें ब्रह्म तें जेव्हां जगताचें कारण म्हटलें जाते तेव्हां ब्रह्मालाही शबलत्व आलें असें म्हणण्यास वेदांत-शास्त्र कचरत नाहीं. तर व्यवहाराधिष्ठित शास्त्रें चांगल्या वाईटाचा वा पापपुण्य कल्पनेचा त्याग कसा करणार?

भिन्न भिन्न समाजांत वा भिन्न भिन्न देशकालांत पापपुण्याच्या कल्पना वेगळ्या

असतात हें खरें असलें तरी त्यांत मनमानी नसते. आपण योगायोग, अपघात, चान्स मानीत नाहीं. निसर्गांत आपण योजनाबद्धता मानतो, कांहीं नियति मानतो. त्यामुळें पापपुण्याच्या कल्पनांच्या मागेहि एक धोरण आहे, विचाराचें सूत्र आहे, हें लक्षांत घ्यावयास हवें. माझ्या आवडी-निवडी या सर्वत्र प्रमाण धरून चाललें तर आपत्ति येईल. माझ्याच प्रकृतीला ऊन सोसत नाहीं, एकाद्या प्रकृतीला थंडी सोसत नाहीं, आणि हें मी माझ्या आवडी-निवडीनें वा इतरांचे पाहून ठरवूं शकत नाहीं. उंच आणि धिप्पाड असण्याचे कांहीं फायदे आहेत, कांहीं लाभ आहेत, पण कितीहि प्रयत्न केला तरी जपानी माणूस पंजाबी माणसांसारखा होणार नाही. प्रकृतीचे हे नियम जसे आपण अगतिकपणें मानतो तसेच संस्कृतीचे आणि सभ्यतेचे नियमहि समाधानानें मानण्यास शिकलें पाहिजे. मी भारतांत हिंदू संस्कृतीत नियति म्हणून जन्माला येतो. तर केवळ मला वाटतें म्हणून त्यांतील परंपरांचा त्याग मला करतां येणार नाहीं.

खालच्या कोर्टांत दोषी ठरलेला माणूस वरच्या न्यायालयांत निर्दोषी ठरतो. केव्हां केव्हां याच्या उलटहि घडते. दोन्ही पक्षाचे वकील, माझ्याच पक्षकाराचे म्हणणे योग्य आहे, असे कायद्याचे आधार देऊनच सांगत असतात. जुन्या कायद्याच्याजागी संपूर्ण नवीन असा वेगळाच कायदा अधिकृतरित्या मान्य केला जातो. तरीपण व्यक्ती-व्यक्तीगणिक तिच्या आवडी-निवडी वा सोयी-गैरसोयी पाहून कायदे बदलतां येत नाहीत; तसेंच पाप-पुण्याच्या कल्पनेचेहि मानले पाहिजे. पापपुण्याच्या कांहीं कल्पना पोरकट वाटल्या, उपहासाह वाटल्या, अर्थहीन वा हेतुशून्य वाटल्या तरी त्या मोडतानाहि तेच दोष निर्माण होणार नाहीत याची काळजी व्यक्ती-व्यक्तीनें घेतलीच पाहिजे. मला सगळेंच समजते हा अहंकार तर व्यर्थच आहे; पण मला सगळेंच समजू शकेल हा अहंकारहि नेहमीच यथार्थ ठरणार नाही. ज्ञान मिळवावें, ज्ञान वाढवावें, आत्मविश्वासानें ज्ञानी होण्याचा प्रयत्न करावा; पण अहंकारानें कोणालाहि तुच्छ लेखू नये. ही वृत्ति ठेवली म्हणजे पाप-पुण्याच्या कल्पनेचा आपण करतो तेवढा अनादर होऊं शकणार नाहीं.

प्रत्येक व्यक्तीला न्याय मिळवून देणें तत्त्वतः शक्य आहे. पण सगळ्यांना अनुकूल म्हणजे प्रत्येकाला अनुकूल असा कायदा करणें मात्र अशक्य आहे. आपल्या लोकशाहीत तर न्यायाची विटंबना होईल असे निर्बंध निर्माण होतात. होऊ शकतात. विरोधी मते विभागलीं गेल्यामुळें मुळांत अल्पमतवाला, विरोधी बहुमतवाल्यावर राज्य करूं शकतो. बुद्धिवाद येथे अगतिक होतो, अशा स्थितींत पापपुण्यासारख्या किती तरी सूक्ष्म कल्पनांच्याविषयीं त्यानें अहंकारी निर्णय घेण्यांत काय अर्थ आहे. प्रतिकूल कायदा, अन्याय्य कायदा, हें शक्य असले तरी

कायद्याला मान देणे हें आवश्यक असतें आणि भूषणावहहि ठरतें. सॉक्रेटिसचें उदाहरण यादृष्टीनें मोठें विचार करण्यासारखें आहे. त्याची भूमिका मुळांत प्रामाणिक आणि हितकारक अशीच होती. व्यापक दृष्टीनें योग्य होती पण अथेन्सच्या त्यावेळच्या शासनाला सॉक्रेटिस डोईजड म्हणून नको होता. त्या शासनानें त्याला प्राणदंड दिला. सॉक्रेटिसनें तो दंड निष्ठेनें स्वीकारला. त्याच्या मित्रांचा, त्याच्या चाहत्यांचा, त्यानें हा दंड सोसू नये, पळून जावें, प्राणरक्षण करावें; असा आग्रह होता; पण अथेन्सचा नागरिक म्हणून सॉक्रेटिसनें मृत्यूची शिक्षा भोगण्याचेंच पत्करले. ज्ञानेश्वर महाराज यासाठीच शास्त्रानें सांगितलें तर राज्याचाहि त्याग करावा आणि विषालाहि विरुद्ध म्हणून टाकू नये असें म्हणतात.

शास्त्र म्हणेल सांडावें । तें राज्यहि तृण मानावें ।

जें घेववी तें न म्हणावें । विषहि विरुद्ध ॥ ज्ञा. १६-४६०

एका वैद्यानें लहान मुलाच्या तापावर त्याला अतिविष द्या असें सांगितलें. मुलाची आई संस्कृत घेऊन बी.ए. झालेली. तिला वाटलें एवढ्याशा मुलाला अतिविष कसें सोसेल. तिने आपलें बाजारांतून विष आणूनच त्याला दिलें. आतां त्या मुलाचें काय झालें असेल? वैद्याला विचारलें असते तर त्यानें सांगितलें असते-बाई, विष अतीत-अति विषम्-वनस्पतिदृष्ट्या जन्मानें बचनागासारख्या विषाच्या वर्गातलें असलें तरी गुणानें विषत्व ओलांडून गेलेलें असल्यामुळें त्याला अतिविष म्हणतात. यातील विनोद सोडून द्या पण स्वतःचें डोकें चालवून पाप-पुण्याचा विचार करू नये. विचाराची बैठक शुद्ध शास्त्राची वा शास्त्रशुद्धतेची असावी.

पापपुण्याचा सामान्यपणें असा अर्थ करतां येईल कीं जें ज्याच्या हिताचें, नुसतें वरवरच्या सुखाचें नव्हे, तर कल्याणाचें, तें त्याच्यासाठीं पुण्य. शरीरापेक्षां मनाला, मनापेक्षां बुद्धीला, बुद्धीपेक्षां आत्म्याला अनुकूल तों तों अधिकाधिक पुण्यकारक; उलट असेल तर अधिकाधिक पापमय. या दृष्टीनेंही शास्त्राची प्रवृत्ति, देशकाल-परिस्थितीचा विचार करून, स्वैराचाराकडून संयमाकडे, अनिर्बंध चैनीकडून निरपवाद आवश्यकतेकडे मनुष्याला वा समाजाला प्रेरणा देण्याची असते. “**चोदना लक्षणोऽर्थो धर्मः ।**” अशी मीमांसकांनीं केलेली धर्माची व्याख्या या दृष्टीनें विचारात घेण्यासारखी आहे. उन्नति, प्रगति यादृष्टीनें आहे त्या स्थितींतून तर्कशुद्ध, शास्त्रपूत आदर्शाकडे वाटचाल करावयाची ठरवल्यानें तर, अनेक स्तर वा पायऱ्या कल्पाव्या लागतात. यांत मानवीसमाज मुळांत निरनिराळ्या पायरीवर असू शकतात. वरच्या पायरीच्या दृष्टीनें खालची पायरी कनिष्ठ अशीच मानावी

लागते. पापपुण्याच्या भिन्नतेचा विचार या दृष्टीनें केला पाहिजे. एका पायरीवरच्या समाजाच्या संयमी प्रवृत्तीला बल देण्यासाठीं केलेले नियम आणि भिन्न पातळीवरील समाजाला संयम शिकवण्याकरितां केलेले नियम यांत अंतर असावयाचेंच. उदाहरण म्हणून एका गोष्टीचा विचार करू. मनुष्याच्या प्रकृतीचा व शरीररचनेचा विचार करतां मांसाहार हा माणसाच्या दृष्टीनें अनैसर्गिक आहार आहे. माणसाच्या तोंडांतील दांतांची रचना विचारांत घेतली तर तें सहज लक्षांत येईल. घोडा, बैल यांच्या दांतांप्रमाणें माणसाचे दांत फताडे आणि सपाट आहेत. वाघ, सिंह, कुत्रें, मांजर यांसारखे त्याचे सुळे उंच, तीक्ष्ण नाहींत. सर्व मांसाहारी प्राणी पाणी पितांना जीभ बाहेर काढून पाणी पितात. मनुष्य हा मांसाहारी नसलेल्या प्राण्यांप्रमाणें ओठानें पाणी पितो. असे आणखीहि कांहीं भेद दाखवतां येतील. सिंहाला जसे गवत, कडबा खाणें अनैसर्गिक आहे, तसेच माणसानें मांस खाणें अनैसर्गिक आहे. म्हणून माणसानें मांसाशन न करणें हें पुण्य. त्यादृष्टीनें मांसाहार करणें हें पाप. मांसाहारामागची प्राणिहत्या विचारांत घेतां मांसापासून निवृत्त होणें हें सात्त्विक विचाराच्या माणसास सहज पटण्यासारखें आहे. मग आतां मांसाहाराची संवय आहे, परिस्थिति आहे, परंपरा आहे. अशा स्थितीत मांसाहारी माणसाला त्यापासून निवृत्त करण्यासाठीं मांस खाऊं नको, खायचें झालें तर अमूक यज्ञ करून खा, नुसता मांसाहार करूं नको. त्याच्या जोडीला कांहीं शाकाहार घे. रोज मांसाहार करूं नको. निदान श्रावणांत तरी मांस खाऊं नको असें सांगितलें जातें. ज्या जातींत मांस खाल्लेलें चालतें, त्या जातींतले वारकरी गळ्यांत माळ घातली की मांस खात नाहींत. वृत्तीतील सात्त्विकता टिकवण्यासाठीं ब्राह्मणानें तरी मांस खाऊं नये असें आग्रहानें सांगितलें जात असे. दुर्दैवाने इतरांना निवृत्तमांस होणें चांगलें म्हणून सांगण्याच्या ऐवजी ब्राह्मणच प्रवृत्तमांस होऊ लागले आहेत हें अधःपतन आहे. आपले प्रयत्न खालून वर, असंयमांतून संयमाकडे जाण्याचे असले पाहिजेत. “**असतो मा सद्गमय, तमसो मा ज्योतिर्गमय**” ही आपली उपनिषद्काळापासूनची धारणा आहे.

यावरून हें निश्चित झालें कीं पाप-पुण्याच्या कल्पनेमध्ये विविधता आढळली तरी पापपुण्याची कल्पना ही एक अनुशासन म्हणून स्वीकारलीच पाहिजे. यांत कांहीं तारतम्य असू शकतें, असते. सगळेच विधिनियेध सारख्याच महत्त्वाचे नसतात. व्यावहारिक जीवनात निर्बंध जसेच्या तसे राहून पालनाचें तारतम्य ठेवावें लागतें. ‘हा रस्ता रहदारीचा नाही’ अशी पाटी असलेल्या रस्त्यावर बहुधा नियमितपणें रहदारी चालते. पुलावरून जावें. रेल्वेरूळ ओलांडणाऱ्यावर खटला भरला जाईल अशाहि पाट्या आगगाडीच्या बहुतेक स्थानकांवर असतात. पण

त्याचा किती मान ठेवला जातो हेहि आपणास माहीत आहे. असे नियम मोडण्याकरितांच असतात, असे कुणी थट्टेने म्हणतातहि पण तरी सुद्धां त्या पाट्या लावणे योग्य नाही असे कुणी म्हणत नाही. आगगाडीचें रूळ न ओलांडण्याचा नियम तर शेवटीं माणसाच्या हिताचाच असतो. अपघात घडल्यास नियमाच्या पाटीकडे बोट दाखवून रेल्वे त्याचें उत्तरदायित्व नाकारू शकते. हा रस्ता रहदारीचा नाही म्हणणारा स्वतःच्या स्वामित्वाची जाणीव इतरांस देत असतो व त्यांची तेथून जाण्याची कृति अधिकाराची नाही हें सुचवित असतो. धर्मशास्त्रांतील पापपुण्ये, तद्विषयक विधिनिषेध या स्वरूपाचेहि असू शकतात.

माणसाच्या हातून पातक घडतें. त्यामागें पातकासंबंधीचा संकल्प असतो. भूक लागते, खावेसें वाटते, खाण्याचा पदार्थ चिवडा असेल तर बरें असा विचार मग मनांत येतो. खावेसें वाटतें या पातळीपर्यंत हें योग्य आहे. त्यानंतर निर्माण होणारी चिवडा खाण्याची इच्छा ही मात्र भूक लागणाऱ्या अवस्थेशीं आपण समजतो तितकी सुसंगत नाही. बहुतेक वेळीं अनावश्यक आणि बऱ्याच वेळीं अनारोग्यकर आहे. हा खाण्याच्या प्रकरणांतील पापसंकल्प. आधी पापसंकल्प उत्पन्न होतो व नंतर पाप घडतें. पापसंकल्प उत्पन्न झाला नाही तर पाप घडणार नाही. म्हणून समर्थ अधिक सावधपणें पाप सोडून द्यावें म्हणण्यापेक्षां पापसंकल्प सोडून द्यावा असें म्हणतात.

माणसाच्या बाबतींत तरी नैसर्गिक इच्छा आणि त्या इच्छा पूर्ण होण्यासाठी कराव्या लागणाऱ्या कृती यामध्ये सहजता राहिलेली नाही. त्याच्या धारणा, त्याच्या कल्पना, त्याचे विचार, त्याची आवड, त्याची परिस्थिति, त्याचेवरील संस्कार या कारणांनीं माणसामाणसांतील इच्छेमध्ये मूलतः सारखेपणा आढळला तरी तदनु रूप घडणाऱ्या कृतीमध्ये वा त्याकरितां स्वीकारल्या जाणाऱ्या साधनांमध्ये सारखेपणा राहत नाही आणि म्हणूनच मुळांत इच्छेची नैसर्गिक मर्यादा पारखून घ्यावी लागते आणि सभ्यता संस्कृतीच्या दृष्टीनें कृती व साधनांचीहि निवड करावी लागते. पशूंत ही आवश्यकता विशेषशी नसते. माणसाला मात्र बंधनाचा स्वीकार करावाच लागतो. कारण मुळांत त्याच्या इच्छाच नैसर्गिक राहिलेल्या नसतात. उदा. पशूंची कामवासना बहंशी नैसर्गिक प्रमाणांत असते आणि त्याला विशेष स्वरूपाचें सामाजिक जीवनहि नसते. त्याला त्याची आवश्यकताहि नसते. अर्थातच नर-मादी या शुद्ध नैसर्गिक भेदापलीकडे पशूंच्या बाबतींत आणखी काहीं वेगळा विचार करण्याचें कारणहि उरत नाही. त्यामुळे कामवासनेच्या पूर्तीसाठीं त्याला गम्या-अगम्याचा विचार करण्याचें कारण नाही. पशूला विचार करावा लागत नाही तर माणसाला तरी का लागतो? मनुष्यहि शेवटीं पशूसारखाच

प्राणी आहे ना! त्याच्या नैसर्गिक भुकांना तेवढें विधिनिषेधाचें बंधन का? असें कांहीं विचारवंत म्हणविणारेहि गंभीरपणें विचारतात. बहुसंख्य साहित्यिकांनी तर असे बंधन नसावें असें गृहीत धरून सर्व प्रकारच्या स्वैराचाराचा पुरस्कार प्रकट-अप्रकटपणें चालविला आहे. यावर एक प्रश्न उलट विचारण्यासारखा आहे. पशूंतील कामजीवनासाठीं बहुधा नर-मादी येवढाच भेद पुरेसा होतो. तेथें वय, रंग, रूप, पुष्टि वा इतर कांहीं गुण यावर तें आकर्षण अवलंबून नसते. शिंगें कशीं आहेत? कातडीचा रंग कोणता आहे? नाक रेखीव आहे की नाही, डोक्याचा आकार कसा आहे? यावर पशूंच्या कामजीवनाचे आकर्षण अवलंबून असल्याचें दिसत नाही. तेथें वयहि नसतें आणि नातीहि नसतात. माणसांत मात्र या प्रत्येक गोष्टीला कांहीं ना कांहीं तरी महत्त्व प्राप्त होतें. केवळ स्त्रीत्व किंवा पुरुषत्व एवढाच आकर्षण-विषय न राहता वय, रंग, रूप, बुद्धिमत्ता, सत्ता, संपत्ति, कर्तृत्व, विद्वत्ता, नृत्यनाट्यगीतादिकला यांच्यामुळे आकर्षणाचें स्वरूप पालटतें. उणे-अधिक होते. मिळालें तें नको वाटतें. मिळालेलें नाही तें हवें वाटते आणि याला केवळ नैसर्गिक प्रेरणांच्यापेक्षा कांहीं वेगळ्याच प्रेरणा कारणीभूत होत असतात. आणि म्हणूनच या प्रेरणांना कांहीं अनुशासन आवश्यक ठरतें. पशूंच्या प्रगति-परागतीचा विचार आवश्यक नाही. माणसांना तो आहे. समाज-शासन, सभ्यता, संस्कृति या सर्व गोष्टी माणसाला विचारांत घ्याव्याच लागतात. त्या प्रत्येकाचे प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्ष असें कांहीं विधिनिषेध असतात. मग संस्कृतीचा उत्कृष्ट भाग असा जो धर्म त्यांतील विधिनिषेधांची म्हणजेच पुण्याची वा पापाची तेवढी उपेक्षा करणें शहाणपणाचें ठरणारें नाही. माणसाला कांहीं विशिष्ट रंग-रूप गुणांचें आकर्षण राहतें. त्याला ते हवेंहवेसें वाटतें, त्याचेंच चिंतन त्याच्या मनबुद्धीला व्यापून राहते. आणि म्हणून समर्थ पापात्मक चिंतनाला म्हणजेच पापसंकल्पाला सोडून द्या म्हणतात. प्रत्यक्ष शरीरानें घडणाऱ्या पापापेक्षांहि पापाचें चिंतन परमार्थदृष्ट्या अधिक घातक ठरते. पातके पुन्हां पुन्हां घडत राहतात. याला मनाचा पापसंकल्प कारणीभूत असतो. म्हणून न्यायालयाच्या क्षेत्रांत योजनापूर्वक घडलेल्या अपराधकृत्यांना शिक्षा अधिक असते. नुसतेंच शरीर कोठेंहि असलें तरी त्यांत पातक नसतें, असे म्हणतां येईल. पातक राहतें तें मनबुद्धीच्या आश्रयानें. मन-बुद्धि शरीरापासून वेगळी करतां येत नाही ही तर अडचण आहे. विधिनिषेध निर्माण होतात ते त्यामुळे. मुक्ताला पाप-पुण्य उरत नाहीत-असें जें आपल्याकडे सांगितलें आहे- **“भेदाभेदौ सपदि गलितौ पुण्यपापे विशीणौ”** अशी जी त्याची स्थिति होते, याचें कारण त्याच्या हृदयांत पापसंकल्प संभवत नाही हें आहे. माणसाच्या हातून सहसा संकल्पावांचून पाप घडत नाही. घडणाऱ्या

पातकांतील शंभरी नव्याण्णव पातके संकल्पानेच घडत असतात. म्हणून समर्थांनी पापसंकल्प सोडून दे असें आग्रहाने सांगितले आहे.

पापसंकल्प सोडून दिला आतां काय करावे? त्याचे उत्तर पुढच्या ओळीत दिले आहे.

मन कधी रिकामे राहू शकत नाही. यासाठी काय टाकावे हे सांगितल्यानंतर लगेच काय घ्यावे हेहि सांगितलेच पाहिजे. समर्थ म्हणतात- “मना तू सदा सर्वदा सत्याचा, सत्याविषयीचा संकल्प करित जा. हा सत्यसंकल्पहि नुसते कांहीतरी चिंतावयाचे म्हणून चिंतू नकोस. तर सत्यसंकल्प ही गोष्ट तुझ्या जीवांत, हृदयांत खोलवर जडली जाईल असें पहा. सत्यसंकल्प हा तुझा जिवाळ्याचा विषय असू दे. आपल्यांत ‘काशीस जावे नित्य वदावे’ अशी एक म्हण आहे. शरीराच्या दौर्बल्याने व परिस्थितीच्या प्रतिकूलतेने चांगल्या गोष्टी प्रत्यक्षांत लगेच घडविता येत नाहीत. तेव्हां निदान त्या संबंधीचे विचार तरी सतत मनांत घोळवीत असावे. म्हणजे कधी ना कधी मनाची तत्संबंधीची आवड वाढत जाते व त्याप्रमाणांत मन निग्रही होत जाते. मग शरीराकडूनहि त्या गोष्टी घडविण्याइतकी उत्कटता वृत्तीना येते आणि नंतर कृति घडते. शरीर जड आहे. तें मनाबरोबर राहू शकत नाही. शरीराच्या हालचालीसाठी नित्याची संवय वा बलवान प्रेरणा पाठी असावी लागते. म्हणून शरीराने चांगले घडविण्यासाठी मनाने सतत चांगले विचार करित असले पाहिजे. कारण जें चांगलें असतें तें टिकून राहतें. सत्य शब्दाचा मूळ अर्थ केवळ अस्तित्व असाच आहे. त्यामुळे लक्षणें सत्य म्हणजे चांगलें असा अर्थ निष्पन्न होतो आणि त्यावरूनच जें चांगलें तेंच सत्य असा आचारोपयोगी सिद्धांतहि बांधता येतो.

सत्यसंकल्प हे स्वतःच्या प्रकृति-प्रवृत्ति-परिस्थितीप्रमाणें वेगळे वेगळे वा निरनिराळ्या पायरीवरचेहि असू शकतील.

देव-मानव-दानवांना आकाशवाणीतून द द द असा एकाक्षरी ध्वनी ऐकू आला. ब्रह्मदेवाने त्याचा अर्थ मात्र तिघांना तीन प्रकारांनी सांगितला. स्वैर विलासाची चटक असलेल्या देवांना दमन, स्वार्थात गुरफटलेल्या माणसाला दान व सडबुद्धीने वागणाऱ्या क्रूरकर्मी राक्षसांना दया असे आचरणासाठी व चिंतनासाठी तीन वेगवेगळे अर्थ ब्रह्मदेवाने उपदेशिले. त्या त्या जातीची विशेष प्रवृत्ति लक्षांत घेऊनच हे आदेश दिलेले आहेत. मनुष्य स्वार्थी, त्याला स्वतःजवळचें सोडवत नाही. असलेलें पुरे वाटत नाही. ही त्याची प्रवृत्ति कौटुंबिक, सामाजिक, राष्ट्रीय अस्वास्थ्यास आणि अनर्थास कारणीभूत होते. तेव्हां त्याला दानाची प्रेरणा केल्यावाचून गति नाही. तो लबाड “दान द्यावे म्हणतां पण सत्पात्र व्यक्ति भेटत

नाहीं, तेव्हां काय करावे” असें म्हणून पळवाट काढतो. तेव्हा त्याला “ऱ्हिया देयं, भिया देयं, श्रद्धया देयं, अश्रद्धया देयं” असें सांगावेच लागतें. म्हणून माणसाच्या बाबतीत दान हा स्वाभाविक सत्यसंकल्प. परोपकार, त्याग, सेवा, तीर्थयात्रा, तप, पूजा, अध्ययन, नामस्मरण यासंबंधीचे विचार हे सारे सत्यसंकल्प. मी संयमाने राहीन, खरें बोलेन, न्यायाने वागेन, दुसऱ्याला शक्य ते सहाय्य करीन, योग्य आहार घेईन, दुसऱ्याला लागेल, बोंचेल असें बोलणार नाही, करणार नाही. स्वार्थासाठी कोणाची स्तुति करणार नाही. मत्सराने निंदा करणार नाही, अन्यायाचा प्रतिकार अवश्य करीन पण सडबुद्धीने वागणार नाही, असे कित्येक विचार सत्यसंकल्पांत मोडतात. नियमितपणा, व्यवस्थितपणा, अनुशासन, उद्यमशीलता, स्वच्छता हेहि सत्यसंकल्पाचे विषय होऊं शकतात. अशा या सत्यसंकल्पाला श्रवण हे अगदी जवळचें साधन; तें अधिक परिणामकारकहि. म्हणून आपल्याकडे अगदी प्राचीन काळापासून सत्यसंकल्पासंबंधीचे हे आदेश सदुपदेशाच्या रूपाने मानवी मनावर सतत संस्कार करित राहतील अशी दक्षता घेतली गेली आहे. “बरे सत्य बोला यथातथ्य चाला.” येथपासून ते “शाळेला जातांना मुलांनीं वाटेंत तमाशा पाहत थांबू नये” वा “सदा दांत घासोन तोंडा धुवावे” येथपर्यंत आदेश देण्यांत आले आहेत. क्रमिक पुस्तकांतून त्यांचा समावेश करून तें वळण लहानपणापासून लागेल अशी व्यवस्थाहि केली जात होती. पण अलीकडे कर्मठतेचा, घातक रूढीचा, शब्दप्रामाण्यत्वाचा, बंधनांच्या अतिरेकाचा धिःकार करणें आवश्यक आहे या विचाराखालीं केवळ परंपरेनें आले आहेत आणि धर्माच्या वा नीतीच्या कक्षेत मोडतात म्हणून अनेक जुन्या आदेशांचे अविवेकाने विडंबन करण्याची प्रथा रूढ झाली आहे. एका कवीने मनाच्या श्लोकाचें विडंबन केलें - मना सर्वथा नीट पंथें न जावें. इत्यादी. विडंबन हे दंभाचारावरचें एक खुसखुशीत औषध आहे हे मान्य, पण दंभ आणि त्याचे विडंबन या गोष्टी कळण्यासाठी बुद्धि, विवेक-विचाराने बरीच प्रौढ झालेली असली पाहिजे. बालबुद्धीला हे कळणें शक्य आहे काय? म्हणून त्याच्या हातांत पडावयाचें वाङ्मय ध्वन्यर्थाने व लक्षणें भारावलेलें असतां कामा नये. तें साधें, सरळ, कथाप्रधान असावे. लहानपणीं स्मृति जितकी जागृत असते तितकी प्रज्ञा जागृत नसते. म्हणून स्मृतीला पुरेसें काम द्यावें आणि प्रज्ञेला फार डिवचू नये. एवढें तरी शिक्षणशास्त्रज्ञ म्हणविणाऱ्यांनी लक्षांत ठेवले पाहिजे ना! पण खेदाची गोष्ट अशी की आजची अनेक क्रमिक पुस्तके पाहिलीं की शिक्षणतज्ञ म्हणविणारे नव्या नव्या खुळांना बळी पडत आहेत, खोल विचार करित नाहीत असें म्हणावेसे वाटते. “तू फार शहाणा आहेस” या वाक्यांतील दंश कळण्याइतके

तरी सर्वसामान्य बुद्धीच्या मुलाचें वय वाढलेलें असलें पाहिजे ना! यासाठीच अनंतफंदीनें सर्वसामान्यांचा विचार करून “धोपटमार्गा सोडूं नको” असें सांगितलें आहे. आपण मात्र विडंबन, वांकडेपणा, दंश यालाच साहित्य मानीत आहोंत कीं काय असें वाटूं लागले आहे. ही वक्रता ललित साहित्याला शोभून दिसते हें मान्य केलें तरी सत्यसंकल्प करीत असावा या आदेशाशीं मात्र प्रतिकूल आहे. तेव्हां आर्जव, सरळपणा, प्रसाद, माधुर्य याच साहित्यगुणांचा सत्यसंकल्पाच्या वाढीसाठीं अवलंब केला पाहिजे.

चांगल्याचें चिंतन केलें पाहिजे व वाईट विचारांचा त्याग केला पाहिजे. या दोन गोष्टीं वेगवेगळ्या व स्वतंत्र नाहीत. त्या परस्परपूरक आहेत, सात्त्विकता या एका नाण्याच्या या दोन बाजू आहेत असें म्हणतां येईल, म्हणून दोन्ही अंगांनीं प्रयत्न करीत राहिले पाहिजे. नाहीतर आवश्यकतेच्या नांवाखाली संकल्पाला वाईट वळण कधीं लागलें तें कळणारहि नाही. निसर्गतः शरीर, मन, बुद्धि यांना आपापल्या पातळीवर कांहीं आवश्यकता असतात व त्या पुऱ्या करणेंहि इष्ट असतें. आवश्यकतेच्या कांटेकोर मर्यादेच्या आंत अपेक्षाची पूर्तता करणें यांत वाईट कांहींच नाही. परंतु मोहानें ही मर्यादा कळत नकळत ओलांडली जाते. संकल्प, कल्पना, विषयासक्ति आणि विकृति, विकार या क्रमानें मूळच्या आवश्यकतेनुसार उत्पन्न झालेल्या अपेक्षेचा वा संकल्पाचा अधःपात होऊं लागतो आणि त्याची परिणति शेवटी लोकांमध्ये अशा व्यक्तीची छीः थूः होण्यांत होते. संपत्तीच्या उन्मादांत तें इतकें जाणवत नाही. अलीकडे आपण ज्या पद्धतीनें नागरी जीवन जगतो त्यांतहि दुर्वर्तनामुळें होणाऱ्या छीः थूः पासून स्वतःला वाचवितां येते. पूर्वी समाज-जीवनांतील व्यक्ति, इतकी अलग, इतकी तुटक, राहू शकत नसे. आडोसा कुठे, कोणाला, किती याचें नियम होते आणि त्यामुळें दुर्वर्तन चटकन प्रगट होत असे. आणि त्यामुळेच काझी प्रकरणासारखी फसवणुकीची प्रकरणे घडत नसत. अलीकडे तुझे मी पाहत नाहीं, माझे तूं पाहूं नकोस, ही वृत्तीच प्रतिष्ठा पावली आहे. आणि त्यामुळें विकार मोकाट सुटल्याने प्राप्त होणारी अवहेलना तितक्या प्रमाणांत जाणवत नाहीं, हें खरें असले तरी समर्थानीं सांगितलेला नियम सभ्य-सज्जन माणसांनीं लक्षांत ठेवलाच पाहिजे.

लोकामध्ये छीः थूः होऊं नये ही भावना जर व्यक्तिव्यक्तीच्या अंतःकरणांत जागृत झाली आणि कोणत्याहि परिस्थितींत दुर्वर्तनी माणसाला प्रतिष्ठा मिळणार नाही इतका समाज दक्ष झाला तर अलीकडे आपण पाहतो ती सर्व प्रकारच्या भ्रष्टाचाराची परिस्थिति सुधारून समाजामध्ये स्वास्थ्य, शांतता वाढेल यांत शंका नाही.

आपल्या इतिहासांतील फार मोठ्या मोठ्या माणसांनीं ही जाणीव ठेवली आहे. एका दृष्टीनें भगवान रामचंद्र व दुसऱ्या दृष्टीनें श्रीज्ञानेश्वर महाराज ही याची मूर्तिमंत उदाहरणे आहेत.

आपण मात्र समाजाचा दृष्टिकोण उदार नाहीं अशी तक्रार करीत असतो. समर्थ सांगतात त्याप्रमाणे “विकारें घडे हो जनीं सर्व ची ची” हा व्यावहारिक नियम फार महत्त्वाचा आहे. हा धाक जर प्रत्येकाच्या मनांत राहिल तर दुर्वर्तन होण्याचे कारणच राहणार नाही.

नको रे मना क्रोध हा खेदकारी ।

नको रे मना काम नाना विकारी ।।

नको रे मना लोभ हा अंगिकारूं ।

नको रे मना मछरू दंभ भारू ।।६।।

आपण नेहमी ऐकतो तो अनुक्रम कामक्रोध, कामानंतर क्रोध, असा आहे. समर्थानीं मात्र इथें क्रोधाचा उल्लेख प्रथम केला आहे. याचें कारण कदाचित् विरक्तांच्या, तपस्व्यांच्या, धार्मिकांच्या जीवनात कामापेक्षां क्रोधाचाच आविष्कार अधिक उग्र असतो हें असावें. अपूर्ण राहणें हा कामाचा स्वभाव आहे. आणि तो तसा अपूर्ण राहिला की, स्वाभाविकपणेच क्रोधांत परिणत होतो. आवश्यक आणि इष्ट असा काम कोणता, धर्माविरुद्ध असा काम कोणता? हे विवेकपूर्वक लक्षांत न घेतां काम तेवढा सगळा वाईट या भावनेनें आवरण्याच्या प्रयत्नांत तो दडपला जातो. पण नाहीसा होऊं शकत नाहीं आणि मग हा दडपलेला काम, क्रोधाचे, द्वेषाचें रूप घेऊन प्रगट होतो. वा क्रोधाचें वेगळें अस्तित्व मानलें तर क्रोधाला उत्पन्न करतो. अनेक विरक्त, उपभोगाच्या दृष्टीनें फार संयमी असलेली माणसें, संप्रदायाच्या दृष्टीने साधू, संन्यासी, गोसावी, बैरागी असलेले लोक, अनेकवेळां नको तेवढे संतापी असतात असे आढळते. आणि म्हणूनच कदाचित् समर्थानीं क्रोधाचा उल्लेख प्रथम केला असावा. कदाचित् कामापेक्षां क्रोध हा जिंकण्यास सोपा म्हणून जिंकण्याच्या क्रमात क्रोधाचा आधी उल्लेख केला असावा. किंवा सामाजिक दृष्ट्या क्रोध अधिक उपद्रवी, सभोवतीच्या लोकांना अधिक त्रासदायक असलेला, वातावरणांतील प्रसन्नता त्वरित नष्ट करणारा असा असल्यानें अधिक उच्छाद देणारा म्हणून त्याला प्राधान्य दिलें असावें. धार्मिक, पारमार्थिक म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या माणसावर क्रोधाविष्ट होण्याचा प्रसंग वारंवार येतो असें आढळून येतें. साधानमार्गाला लागलेल्या माणसासाठीं कोणताहि उपदेश विशेष महत्त्वाचा असल्यानें समर्थानीं त्याहि दृष्टीने क्रोध आरंभी सांगितलेला

असणार. कांहीं एका विचारसरणीप्रमाणें परमार्थमार्गांत किंवा अध्यात्मिकतेत कामापेक्षां क्रोध अधिक अडथळा उत्पन्न करणारा असतो असें मानलें जाते. अवस्थानुक्रमाने ते योग्यहि आहे. क्रोधांत प्रतिकाराची भावना प्रबल असल्यामुळें अहंकार अधिक बलवान् होतो व त्यामुळें प्रगतीला अडथळा होणें स्वाभाविकच आहे.

सर्वसामान्यांचा विचार करतां परमार्थमार्गातील माणसें वा साधना करणाऱ्या व्यक्ति अधिक प्रगत असतात, अधिक विकसित असतात. त्यामुळें अहंकाराचें स्वरूपहि थोडें उग्र असते आणि त्यांना आपल्याला कोणी मानीत नाहीं, आपले कोणी ऐकत नाहीं, असें लक्षांत येते तेव्हां स्वाभाविकच ते संतापतात. आपण लोकांना जें सांगतो तें त्यांच्याच कल्याणाचें, त्यांच्याच हिताचें असतांना आपलें लोकांनीं ऐकूं नये म्हणजे काय? ही जाणीवच माणसांच्या मनांत क्रोधाचा भडका उडविते. म्हणून समर्थ म्हणतात- बा मना! क्रोधाविष्ट होऊं नकोस. या विकारापासून दूर रहा. कारण क्रोध हा वरवर परिणामकारक वाटला तरी खरोखरीच शेवटी खेद उत्पन्न करणारा आहे. खिन्नता आणणारा आहे. अनुत्साह, नैराश्य, वैताग, विषण्णता हीं सगळीं या खेदाचीच निरनिराळीं रूपें व अवस्थांतरे आहेत. क्रोधांमुळें मनुष्य अधिकाधिक स्वयंकेन्द्रित होत जातो. तो परिस्थितीचे योग्य ते स्वरूप जाणून घेऊं शकत नाहीं, दुसऱ्याचा विचार करू शकत नाहीं, कोणाविषयीही सहानुभूति ठेवूं शकत नाहीं, परिणामीं लोकही मग त्याच्याविषयीं अधिकाधिक विकल्प बाळगतात. आणि लोकांची ही वृत्ति लक्षांत आल्यामुळें साधकाच्या मनालाही एक प्रकारची मरगळ येते वा कधीं कधीं त्याच्या भावना अधिकाधिक क्षुद्र होत जातात. मागच्या पिढीतील एका फार मोठ्या नामवंत इतिहासकाराच्या जीवनांत या क्रोधांमुळें कांहीं वेळां किती कोतेपणा येत असे त्याचें वर्णन चरित्रकारांनीं केलें आहे. हे संशोधक एका गांवीं पाहुणे म्हणून गेले. यजमानानें त्यांना माडीवरची चांगली उजेडाची प्रसन्न खोली राहण्याकरितां दिली. पलीकडेच एक पटांगण होते व तेथें शाळेंतील कांहीं लहान मुलें खेळत होती. त्यांच्या आरडाओरड्यांनं हे संशोधक अस्वस्थ झाले आणि त्यांनीं मुलांना दरडावले. मुलें त्यांमुळें अधिकच चेकाळली. तेव्हां या संशोधकांना वाटले कीं आपल्या शत्रूंनीं आपणांस त्रास देण्यासाठीं मुलांची बुद्ध्या योजना केली आहे. आणि त्या संतापाच्या भरांत नियोजित संशोधन सोडून ते थोर संशोधक निघून गेले.

विचारांच्या विस्कळीतपणांत व विसंगतींतहि या क्रोधीपणाचा परिणाम झालेला दिसतो. म्हणून समर्थ म्हणतात- स्वतःला आणि भोवतालच्या वातावरणाला खिन्न करून टाकणारा हा क्रोध, हे मना! तू जवळ करूं नकोस. व्यवहाराच्या सामान्य पातळीवर कोणाकडून तरी कामें करून घेण्याच्या दृष्टीनें खऱ्याखोटेचा

प्रलोभनाप्रमाणेच योग्यायोग्य धाकाचाहि कांहीं प्रमाणांत तरी उपयोग होतो असें आढळून येते. त्यामुळें ज्याला कामें करून घ्यावयाची आहेत, कार्याचें उत्तरदायित्व ज्याच्यावर आहे, त्याला साधन म्हणून स्वतःसंबंधीचा धाक इतरांना राहिल अशी परिस्थिति निर्माण करावी लागते. हा जो धाक आहे तो शील, चारित्र्य, कौशल्य, संबंधिताचें बरें-वाईट करण्याचें सामर्थ्य यामुळें मुख्यतः निर्माण होतो आणि त्याला वरवर तरी तापटपणाचें व संतापाचें सहाय्य होते. तेव्हा व्यावहारिक पातळीवर कामाप्रमाणेंच क्रोधाचीहि कांहीं उपयुक्तता आहे; पण तो केवळ साधन म्हणून असला पाहिजे. त्याला एखाद्या सेवकाप्रमाणें वागवतां आले पाहिजे. परंतु ही गोष्ट फार कठीण जाते. साधन म्हणून क्रोधाला जवळ करतात अशीं माणसें खरोखरी फार मोठीं असावीं लागतात. या थोर लोकांची विवेकशक्ति सदासर्वदा चांगली जागृत असते आणि म्हणून क्रोधासारख्या विकारांच्या ते आहारीं जात नाहीत. तुकाराम, कबीर, यांच्यासारख्या सत्पुरुषांच्या वाङ्मयामध्ये ते रागावले आहेत, संतापले आहेत अशीं उदाहरणें दिसतात पण त्याचें स्वरूप “**मातेच्या कोपीं थोकले । स्नेह आथी ।**” (ज्ञा. २।८८) असें असतें. सामान्यांचा क्रोध हा मनोभंगातून आणि अहंकारांतून निर्माण होतो. तो केवळ साधन राहत नाही. सेवक राहत नाही. डोक्यावर चढतो, डोक्यांत चढतो, स्वामी होतो. अर्थातच अशा क्रोधाचा परिणाम इतरांवर किती आणि कसा होतो हें सांगणें कठीण आहे. पण जो रागावतो, संतापतो त्याला मात्र नानाप्रकारचा खेद भोगावा लागतो.

खेदकारी क्रोध कधी साधन नसतो. अर्थात् स्वसंरक्षणाच्या दृष्टीनें अशा क्रोधापासून साधकानें तरी प्रयत्नपूर्वक दूर राहिले पाहिजे.

कामाचे मूळ शुद्ध स्वरूप उपयुक्त असेंच आहे. धर्मानें नियंत्रित असलेला, सदाचाराच्या मर्यादेंत वावरणारा, संतसत्पुरुषांचे वा श्रुतिस्मृतींचें आदेश शिरसाबंध मानणारा काम हा स्वीकारण्यास योग्य असाच असतो. गीतेच्या सातव्या अध्यायांत भगवान् अशा कामाला स्वतःचें स्वरूप मानतात. तो काम येथील काम नव्हे. हे समर्थानी नाना विकारी हे विशेषण देऊन स्पष्ट केलें आहे. आवश्यकतेच्या मर्यादेंतला काम, शुद्ध स्वरूपांतला काम हा कधींहि नानाप्रकारचें विकार निर्माण करणारा नसतो.

काम या शब्दानें सामान्यतः स्त्री-पुरुष संबंधाची अभिलाषा, लैंगिक वासना असा अर्थ गृहित धरला जातो. प्रमाण आणि प्रभाव विचारांत घेतां ते ठीकही आहे. खरे म्हणजे कोणतीहि इच्छा होणें, कांहीं हवें वाटणे, हें मिळाले नाही तर चालणार नाही असें वाटणें हें सगळेच काम या शब्दाने गृहित धरता येईल, परंतु खऱ्या शास्त्रपूत आवश्यकतेच्या मर्यादेंत जें हवें वाटतें, पाहिजे वाटतें, ज्याची

इच्छा होते तो हा काम नव्हे. त्या कामाची कुणी निंदा करीत नाही. शरीर-मन-बुद्धीच्या स्वास्थ्यासाठी, विकासासाठी, उन्नति-प्रगतीसाठी त्याची आवश्यकता असते. पण आवश्यकतेच्या पूर्तीसाठी उत्पन्न होणाऱ्या इच्छांचें स्वरूप इतकें स्वाभाविक राहत नाही. अनेक प्रकारच्या कारणांनी त्या त्या इंद्रियांना आणि मनालाहि विषयांच्या उपभोगाची चटक लागते. ही लागणारी चटक येथें काम या शब्दानें अभिप्रेत आहे. विषयोपभोगांतील हे अतियोग, मिथ्यायोग, क्वचित् हीनयोग हे कामाचें स्वरूप राहतें व त्यामुळे अनेक प्रकारचे शारीरिक, मानसिक विकार उत्पन्न होतात. पाश्चात्य मानसशास्त्राचा बहुतेक भर लैंगिक कामावर आहे व त्यामुळें उद्भवणाऱ्या अनेक शारीरिक मानसिक विकृतींचें वर्णन त्या शास्त्रातून येतें. आपल्या परंपरेत काम शब्द यापेक्षा अधिक व्यापक अर्थाने वापरला जातो. निरनिराळ्या ज्ञानेंद्रियांना, कर्मेन्द्रियांना सुखावह वाटणाऱ्या अनेक प्रकारच्या शारीरिक अभिलाषा आणि सत्तासंपत्ति-मानमान्यता इत्यादि मानसिक अभिलाषा या सर्व कामाचीच प्रतीकें आहेत. व्यक्तिव्यक्तींचा विचार करता लैंगिक वासनेचें स्वरूप बरेंच व्यापक आणि उत्कट असते व त्यामुळे काम शब्दानें तेवढेंच प्रथम लक्षांत येते हें जरी खरें असले तरी शब्दस्पर्शरूपरसगंधाची अभिलाषा किंवा धन-पद-लौकिकाची हांव हीहि वैयक्तिक आणि सामाजिक जीवनांत अनेकवेळा प्रभावी होते असें दिसतें. कामामुळें नाना प्रकारचे विकार उत्पन्न होतात असें म्हणतांना कामाचें स्वरूपहि तेवढे व्यापक धरले पाहिजे. व्यक्ति, कुटुंब, समाज, राष्ट्र या सर्व पातळीवर रोगांपासून युद्धापर्यंत, अस्वास्थ्यापासून संघर्षापर्यंत ज्या विकृति उत्पन्न होतात त्याला त्या त्या पातळीवरचा वा व्यक्ति-विशेषाचा काम हाच कारणीभूत असतो. निदान तो त्याचे प्रधान कारण तरी असतोच. कटकटी, भांडणें, अपहार, अन्याय, अत्याचार या सर्व भानगडी काममूलकच असतात आणि मग या विकृतींनीं गांजलेली शरीरे वा मनें परमार्थाच्या साधनामध्ये फारच मोठा अडथळा निर्माण करतात. यासाठी समर्थानी मना! नाना प्रकारचें विकार उत्पन्न करणाऱ्या कामाचा तूं अवलंब करूं नकोस असें सांगितले आहे.

शरीरयात्रा निर्विघ्नपणें पार पाडावी म्हणून वा परिस्थितिवशात् प्राप्त असलेली कर्तव्यें योग्य रीतीनें पार पाडण्यासाठीं क्वचित् कोठे कधीं साधन म्हणून कामक्रोधांचा अवलंब करावाच लागतो पण त्यामुळे वाटलेले सुख वा झालेला लाभ आसक्तींत परिणत होऊ नये म्हणून समर्थ म्हणतात- यांचा अवलंब सर्वदा करूं नकोस. किंवा कामक्रोधाची लागलेली चटक एकदम नाहीशी होत नाही, शरीर-मानसिक विकृती वाढू नयेत हे कितीही खरें असले तरी अनेक कारणांनी विकृती वाढतात. अशा वाढलेल्या अवस्थेत त्या एकदम नाहीशा करणेहि धोक्याचे असते. म्हणूनहि

समर्थानी कदाचित् थोडी सूट देण्याच्या कल्पनेंत कामक्रोधाचा अवलंब सर्वदा करूं नकोस असे म्हटलें असावें. ही तिसरी ओळ इतर तीन ओळींप्रमाणे स्वतंत्र लागत नाही. तिचा विनियोग पहिल्या दोन ओळीतील विकाराकडे किंवा चवथ्या ओळीतील विकाराकडे केला पाहिजे. चवथ्या ओळीतील विकाराकडे दंभ, मत्सराची उपयुक्तता जवळजवळ शून्य असल्याने तिसरी ओळ पहिल्या दोन ओळींतील विकारांकडेच लावणें बरें.

कांहीं पुस्तकांतून 'नको रे मना सर्वदा अंगिकारू' च्या ठिकाणीं 'नको रे मदा सर्वदा अंगिकारू' असा पाठ आहे. पण मग सर्वदा शब्दाचा अन्वय करणें कठीण जाते. मदाच्या बाबतींत सर्वदा नको, कधी कधी असूं दे, असें म्हणतां येणार नाहीं. सर्वदा शब्दाचा अर्थ कधींच असा करून संगति लावता येईल. पाठभेदानें तिसऱ्या ओळींत आलेल्या मद या विकाराचाही थोडा विचार करणें योग्य ठरेल.

मद म्हणजे ताटा. दर्प, गर्व, उर्मट, उद्दाम स्वभाव हेंच अहंकाराचें परिवर्धित आणि विकृत असें स्वरूप. मी जो, जसा, जेवढा आहे असें लोक समजतात त्यापेक्षां काहीं अधिक आहे, इतरांनी त्याची जाणीव ठेवली पाहिजे, तशी ते ठेवीत नसतील तर मला ती त्यांना करून दिली पाहिजे असें वाटणें हें मदाचें प्राथमिक स्वरूप. श्रीमंत-सत्ताधारी माणसें, कलावंत-विद्वान-कर्तृत्ववान् लोक, पुढारी, सामाजिक कार्यकर्ते, वक्ते, साहित्यिक, सुंदर स्त्रिया, बुद्धिमान् पुरुष, तरुण -त्यांतहि तारुण्यांत नुकतेच पदार्पण करणारे युवक- या सर्वांच्या ठिकाणीं मद या विकाराचा प्रादुर्भाव बहुधा होतो. त्यामुळे इतरांच्याकडे तुच्छतेनें पाहणें, इतरांची अवहेलना करणें, ज्याच्याविषयीं वास्तविक आदर बाळगावा, त्यांच्यापुढेंहि उद्दामपणानें वागणें, उर्मटपणानें बोलणें, तुसडेपणा दाखविणें, आपले दोष विचारांत न घेणें, इतरांच्या सदगुणांकडे दुर्लक्ष करणें, दुसऱ्याचे दोष हुडकणें ही सर्व मदाचीच निरनिराळीं रूपें आहेत. थट्टा, लीला ही समान अधिकाऱ्याशी, समान अधिकाराच्या क्षेत्रांत, समवयस्कांत क्वचित् शोभून दिसली तरी वयाने, मानाने, योग्यतेनें-अधिकारानें आपल्यापेक्षां श्रेष्ठ असलेल्या व्यक्तींच्या संदर्भात थट्टेचा अवलंब करणें हेंहि मदाचेंच एक रूप आहे. दुर्गुणाचा त्याग करण्यासाठी स्वतःजवळच्या दोषांची चांगली जाणीव असावी लागते. पण मदामुळें माणसाला त्यादृष्टीनें पार आंधळेपणा येतो. त्याला स्वतःचे दोष दिसतच नाहीत. कुणी दाखवले तर पटत नाहीत. आणि त्यामुळें सुधारण्याची शक्यता दुरावते वा नाहीशी होते. दुसऱ्यांचे सदगुण न कळल्यामुळें त्यांना कुणी आदर्श असत नाही, कुणी अनुकरणीय उरत नाही, अर्थात प्रगतीची तीहि दिशा बंद होते. म्हणून मदाला कधींच जवळ फिरकूं देऊं नकोस असें समर्थ म्हणतात.

वक्ता मीच, धनाढ्य मीच, जगती माझीच रीती बरी ।
कर्तृत्वास मदीय पार न कुणा बुद्धीत माझी सरी ॥
सत्ता एक मलाच योग्य, सगळी व्हावी प्रतिष्ठा मला ।
सारे विश्व मदांध तुच्छ समजे तो पाहिजे टाळिला ॥

असें एक सुभाषित आहे. तें या संदर्भात लक्षांत ठेवण्यासारखे आहे.

मत्सर आणि दंभ यांची तशी कांहींच आवश्यकता नाही. आवश्यकतेची फार ओढाताण करून त्यांच्या अस्तित्वाला मान्यता देणे योग्य नाही. मद-मत्सर हें नेहमीचे ओझे आहे. समर्थ त्यांना भार हें विशेषण देऊन एक प्रकारे अनवश्यकता, अनैसर्गिकता सुचवीत आहेत.

मत्सरामध्ये अंतःकरणाची क्षुद्रता, स्वभावाची नीचता व्यक्त होते. जे मला पाहिजे असते ते मला न मिळतां दुसऱ्याला मिळते आहे असें पाहून अंतःकरणाचा एक प्रकारे जळफळाट होतो. यामुळे लाभ कोणताच नाही. दुसऱ्याचे सुख न पाहवणें ही वृत्ति उभयपक्षी अस्वस्थता निर्माण करणारी आहे. मत्सर हे जसें क्षुद्रतेचे तसेंच दुबळेपणाचेहि प्रतिक आहे. त्याचा अवलंब करणें हा एक प्रकारचा पलायनवाद आहे. म्हणून या घातक विकारांपासून साधकानें कोसों दूर राहिले पाहिजे.

दंभ ही अनधिकार लोकेषणेची संतति आहे. मान-सन्मान, प्रतिष्ठा, लौकिक या गोष्टी उत्कटतेनें हव्याशा तर वाटतात; पण ज्या गुणांमुळे त्यांची सहजतया प्राप्त होते असें शील, चारित्र्य, विद्वत्ता, त्याग, तप, इत्यादि गुण जवळ मात्र नसतात. आणि मग माणूस हे सद्गुण आपल्याजवळ असल्याचा देखावा करीत असतो. धार्मिकता सिद्ध करण्यासाठीं टिळेमाळा, पूजापाठ, तीर्थयात्रा, यज्ञयाग, व्रतें, वैकल्ये इत्यादि इत्यादि कृत्ये तो करीत राहतो. श्रीसद्गुरु दासगणूमहाराजांनी आपल्या एका फटक्यांत अशा दांभिक धार्मिकतेचे वर्णन खोंचकपणें केलें आहे. ते म्हणतात,

भाळिं टिळे ढळढळित चंदनी लावुनि चतुराईचे ।
जणूं का सिग्रल आगगाडिचे ॥
उपकरण्याला बघुन भाळतां जरी भगवन् किरिटी ।
तरी का तांबट थोडे हटीं ॥
चांदी, सोने, पांच, हिऱ्याला जरि भगवन् भाळतां ।
तरी का सराफ हटिं बैसतां? ॥
उज्वल तांब्या, आसन लोकरि, घणघण वाजे घांट ।
पुजेचा लांबवरी बोभाट ॥

गुलाल, बुक्का, अबीर, चंदन, अष्टगंध, अर्गजा ।
पाहिजे, म्हणती गरुडध्वजा ॥
जाईजुई नी बकुल मालती निशिंगंधाचा तुरा ।
हारामधिं निव्वळ बटमोगरा ॥
निरांजनें तीं दहाविस जळतीं नाश तुपाचा खरा ।
बदामी नैवद्याला शिरा ॥
अशी पूजेची करी कवाईत बहुरूप्याचे परी ।
भक्तिचें नांव नसे अंतरी ॥

कपड्याचा भगवेपणा, मठमंहती, समाजकार्य, देशसेवेचा देखावा, निःस्पृहतेचा आव आणणें, त्यागाचे सोंग मिरविणें हीं सर्व दंभाचींच निरनिराळीं रूपें होत. साहित्यांतील वाङ्मयचौर्य हें दंभाचेंच एक रूप आहे. व्यक्तीच्या व समाजाच्या हिताच्या सर्व क्षेत्रांत दंभाचें अस्तित्व उणेंअधिक प्रमाणांत आहेच. त्यामुळे तात्कालिक लौकिक मिळाला तरी परिणामी तें अनिष्ट ठरते. वर्तनाला लागलेली खोटेपणाची चटक शेवटी माणसाचा घात करते म्हणून हें ओझे तूं उचलूं नको असें समर्थ सांगतात.

मना श्रेष्ठ धारिष्ट जीवीं धरावें ।
मना बोलणें नीच सोशीत जावें ॥
स्वयें सर्वदा नम्र वाचे वदावें ।
मना सर्व लोकांसि रे नीववावें ॥७॥

कांहीहि चांगले, इतरांपेक्षां वेगळें, असें करावें या भावनेनें कुणी त्या प्रयत्नास लागला कीं समाजामध्ये अशा व्यक्तीला त्रास देण्याची कांहीं लोकांची प्रवृत्ति स्वाभाविकपणें आढळते. मग कुणी त्याची निंदा करतो, कुणी त्याला तिरस्कारानें वागवतो, त्याचेकडे दोषैकदृष्टीनें पाहून कोणी त्याचा मानसिक छळ मांडतो, कुणी त्याच्याविषयीं मत्सरानें जळफळतो. अशा छळवादी व्यक्तींच्या हातांत असलेली सत्ता, त्यांना मिळालेली संधि आणि त्यांचें सामर्थ्य याला अनुसरून या छळाचें प्रमाण उणें-अधिक राहतें. पण कोणत्याहि क्षेत्रांत त्या त्या साधकाला सुखावह परिस्थिति लाभत नाही, अनुकूल वातावरण भेटत नाही, हें मात्र सत्य आहे. कदाचित् ईश्वरी योजनाच तशी असावी. बुद्धि, कर्तृत्व, निष्ठा या गुणांना परिस्थिति प्रतिकूल नसेल तर तेज चढतच नाही. उन्नतीचा मार्ग दमछाक करणाराच असावयाचा, पण साधकाच्या दृष्टीनें या प्रतिकूल वातावरणाचे दुष्परिणामहि होतात. त्याला उबग वाटतो. नैराश्य येतें. तो विषण्ण होतो. पलायनवादी बनतो.

वैतागानें, स्वीकारलेला मार्ग सोडण्यापासून तो देह सोडण्यापर्यंत त्याच्या मनाची सिद्धता होऊं लागते. ही परिस्थिति फार घातक असते. म्हणून समर्थ साधकाला उपदेश करित आहेत कीं मना! तूं अंतःकरणामध्ये अत्यंत श्रेष्ठ असें धारिष्ठ धर.

तुझे धैर्य अविचल असू दे. अपुरें-थोडेसें, मधून-मधून व्यक्त होणारे धारिष्ठ पुरणार नाही. धैर्य, वादळी मेघांना तोंड देत उभे असलेल्या पर्वत-शिखरासारखे स्थिर असलें पाहिजे. श्रेष्ठ धारिष्ठ म्हणण्यांत हा इतका भाव अभिप्रेत आहे. धारिष्ठामध्ये प्रत्याघाताची कल्पना मूलभूत नाही. अविचल राहण्याची, सोसण्याची कल्पना मुख्य आहे. आक्रमण, प्रत्याघात हा शौर्यातील भाग आहे. स्थिरता, सोशिकपणा, न सोडणें, न पळणे, दटून उभें राहणें हे भाव धैर्य, धारिष्ठ यांच्यात समाविष्ट होतात. म्हणून परमार्थमार्गातील साधकाचा तो महत्त्वाचा गुण. या मार्गात प्रत्याघात, आक्रमण विशेषसे अभिप्रेत नाही. कारण प्रत्याघात आणि संरक्षणासाठीं आक्रमण हें शारीरिक पातळीवरच योग्य आहे. शारीरिक विरोध करणारी परिस्थितीची प्रतिकूलता निर्माण होईल तर गोष्ट निराळी. पण या पातळीवर प्रतिकूलता बहुधा उतरत नाही. ती उपेक्षा, तुच्छता, तिरस्कार, अवहेलना, निंदा याच मानसिक पातळीवर बहुधा राहते. आणि म्हणून साधकानें या बाबतीत जितका ठेवतां येईल तेवढा सोशिकपणा ठेवला पाहिजे. शंकराचार्यांनी एका प्रकरण ग्रंथांत सोशिकपणाला-तितिक्षेला, क्षमेला वज्रानेहि न भंगणाऱ्या कवचाची उपमा दिली आहे.

निंदा, तिरस्कार, उपेक्षा याचा जो जाच माणसाला होतो त्याच्या मुळाशी स्वतःविषयीच्या कांहीं कल्पना व स्वतःची स्थिति कशी असावी याची अपेक्षा हीच कारणीभूत असते. साधकाला वाटतें- मी कोणाच्या अध्यात मध्यांत नाही, मी कोणाला त्रास देत नाही, माझ्याकडून होईल तेवढें लोकांच्यासाठीं करित असतो, मी स्वीकारलेल्या मार्गामुळें कोणाच्या स्वार्थाला धक्का लागण्याची शक्यता नाही, अशा स्थितीत तिरस्कार-उपेक्षादि गोष्टी माझ्या वाट्याला कां याव्या? खरें म्हणजे हे विचार माणसाच्या मनांत येतात, त्यांत केलेल्या कार्याचा गौरव अपेक्षित असतो. कौतुक हवेसें वाटतें. तें घडत नाही तेव्हां मग तिरस्कार तरी कां अशी एक प्रकारची तडजोडीची वृत्ती तो स्वीकारतो. पूर्ण समर्पण, अहंकाराचा वा अस्मितेचा पूर्ण अभाव जोंवर वृत्तींना प्राप्त झाला नाही, मनाला प्राप्त झाला नाही तोंवर कांहीं ना कांहीं तरी प्रसंग असे घडत राहणारच. जेथें खरा जिज्ञाळा असतो वा विरुद्ध दिशेनें स्वार्थ असतो, तेथेंच स्तुतीची, कौतुकाची भाषा जन्म पावते. एरवी गुणग्राहकता ही फार दुर्मिळ गोष्ट आहे. माणसें फुकटांतला भलेपणा मिळवण्यासाठीं वा स्वतःच्या रसिकतेचें प्रदर्शन करण्यासाठींही कांहीं

वेळा गुणग्राहकता दाखवतात, कौतुक करतात. अल्प समज असलेले, बालबुद्धि असलेले लोक या दंभानेहि सुखावतात. हा एक प्रकारचा तोंडदेखलेपणा आहे. त्याचा मोह साधकाने तरी धरू नये. स्वीकारलेल्या मार्गाच्या दृष्टीनें प्रगती-उन्नतीसाठी ज्याचे सहाय्य होण्याची शक्यता असते, त्याच्याच शब्दांतून कौतुकाची वा प्रोत्साहनाची अपेक्षा करावी. इतरांच्या निंदा-स्तुतीकडे साधकाने तरी विशेषसे लक्ष देऊ नये. निंदा ऐकू आली तर उच्चारले गेलेले दोष आपणांत खरेच आहेत कां? याचे मात्र परीक्षण करावें. पण त्यामुळें न्यूनगंड उत्पन्न होऊ देऊं नये.

कोरड्या भलेपणाची अपेक्षा करून मग खंत करण्याचा प्रसंग येऊ नये म्हणून समर्थ श्रेष्ठ धारिष्ठ ठेवण्यास सांगून होताच धारिष्ठ कशाकशामुळें चळतें व त्यावर उपाय काय ते पुढच्या ओळींत सांगत आहेत. रामदास स्वामी म्हणतात- दुसऱ्यांचीं नीच बोलणींही तू सोशीत जा. नीच शब्दानें खोंचक, लागट, अवहेलना करणारे, हलकटपणाचें, दुष्टाव्याचें, असें सर्व प्रकारचें भाषण गृहीत आहे. हें सर्व योग्य त्या कारणावांचूनच असतें किंवा फारच थोडें कारण या प्रसंगाला निमित्त झालेले असतें. नीच शब्दानें ही अन्याय्य भूमिकाच स्पष्ट झाली आहे. अशा भाषणांतून संबंधित व्यक्तीनें सुधारावे अशी अपेक्षा नसते. बोलणाऱ्याच्या अंतःकरणातील संबंधितांविषयीचा द्वेष, तिरस्कार, मत्सर या बोलण्यांतून व्यक्त होत असतो. अशा प्रसंगां साधकानें हे शब्दांचे आघात शांतपणानें सोसतां यावेत अशी स्वतःच्या मनाची सिद्धता ठेवली पाहिजे. कोणीहि दोन माणसें एकत्र आली की नको तीं बोलणीं ऐकण्याचा प्रसंग निर्माण होणारच हें गृहीत धरलें पाहिजे. अशा वेळीं त्याचा परिणाम होऊं देतां कामा नये तरच साधकाला मार्गक्रमण शक्य आहे, नाही तर त्याची सर्व शक्ति परिस्थिति सुधारण्याच्या प्रयत्नांत वा परिस्थिति कशी सुधारवी या विचारांत वेंचली जाऊन त्याला स्वतःच्या प्रगतीसाठी शक्तीचें पाठबळ मिळणारच नाही.

परिस्थितीवर कोणाचेंहि नियंत्रण नसतें. ती खऱ्या अर्थानें कोणी सुधारू शकत नाही. बिघडणें आणि सुधारणें हे दोन्हीहि स्वतःपुरतेच मर्यादित असतें. त्याचें अनुषंगिक परिणाम कदाचित् परिस्थितीवर होत असतील पण माझी सुधारणा होण्यासाठी परिस्थिति सुधारली पाहिजे याच दृष्टीने कोणी विचार करित राहिल तर त्याची सुधारणा होण्याची शक्यता दुरावत जाईल यांत शंका नाही. परिस्थिति अनुकूल असली तर साधकाला काही लाभ होतच नाही असें मुळींच म्हणावयाचे नाही. अनुकूल-प्रतिकूल वातावरणाचें परिणाम लाभहानीच्या दृष्टीने काही प्रमाणात अवश्य होतात. पण त्यासाठी किती प्रयत्न करावा, कसा, कोणता प्रयत्न करावा एवढाच विचार मनात ठेवणे मात्र श्रेयस्कर नसते. म्हणून

समर्थ सोशीत जावे असा तितिक्षेचा, सहनशीलतेचा मार्ग सांगत आहेत.

सोसावे याचा अर्थ उपेक्षा करावी, तुच्छ लेखावे असा मात्र नाही. कारण त्यामुळे माणसाच्या अंतःकरणांतील अहंकार बळावतो. व्यवहारतः नैराश्याने खचून जाण्यापेक्षा अहंकाराच्या बळावर मनाची उभारी टिकून राहणे शक्य असलें तर एका दृष्टीने तें इष्टच म्हटलें पाहिजे. परंतु हा अहंकार निर्लज्जपणांतहि परिणत होऊं शकतो. आणि ती स्थिति फारच वाईट. तेव्हां उपेक्षेला तुच्छतेचें स्वरूप येऊं नये ही काळजी साधकानें घेतलीच पाहिजे म्हणून समर्थ “स्वयें सर्वदा नम्र वाचे वदावे” असें म्हणतात.

तुम्हीं बोलतच राहा. मी ते ऐकतच नाहीं. ही वृत्ति दुसऱ्या बोलणाऱ्या माणसाला अधिक चिडवण्यांत परिणत होते. म्हणून कुणी लागट बोलत असला तर आपली भूमिका काय आहे तें अवश्य स्पष्ट करावे. मात्र हें करीत असतांना ध्वनि चढा येणार नाहीं, भाषा समर्थनाची असणार नाहीं, वाक्यप्रयोग खंडनाचा नसेल, याची दक्षता घेतली पाहिजे. शब्द सौम्य आणि उच्चारण नम्रतेचें असलें पाहिजे. याचा परिणाम हळूहळू परिस्थिति सुधारण्यावर होतो. होऊं शकतो. माणसाच्या भोवती जसें सगळेच ज्ञानेश्वर-तुकाराम नसतात, त्याप्रमाणें सगळेच दुर्योधन-दुःशासनहि नसतात. दुष्टावा नाहीसा करतां येत नाहीं. पण अपसमज दूर होऊं शकतात. स्वतःविषयीचे अपसमज पसरले तर त्यांतूनहि प्रतिकूलता निर्माण होऊं शकते. म्हणून स्वतःची भूमिका स्पष्टपणें आणि सौम्यपणें पुनः पुनः प्रकट करण्याची आवश्यकता असते. म्हणून समर्थ स्वयें वदावे, सर्वदा वदावे, आणि नम्र वाचे वदावे असें आवर्जून सांगत आहेत.

माझी भूमिका लक्षांत न येण्याइतकी भोंवतालचीं माणसें अडाणी आहेत काय? एकदां सांगितले तर त्यांना कळू नये काय? असा विचार साधकाच्या मनांत येतो आणि मग तो मौन स्वीकारतो. मौनामुळे त्याच्या अंतःकरणांत उत्पन्न होणाऱ्या खिन्नतेला अधिक गंभीरता येते. आणि इतरांचे झालेले अपसमज दूर होण्यास साधन राहत नाहीं. उलट ते वाढण्याची शक्यताच बळावते. म्हणून स्वतःची भूमिका, मनोवृत्ति, साध्य-साधनासंबंधीच्या अपेक्षा, या पुनः पुनः स्पष्ट करीत राहिले पाहिजे. त्यांत प्रदर्शन नसावे, स्वतःच्या गौरवाची भावना नसावी; पण संकोचहि नसावा, खोटी लज्जाहि नसावी. दुसऱ्याच्या अंतःकरणांतील राग-द्वेषादि विकार नाहीसे करण्याचा हा चांगला मार्ग आहे म्हणून समर्थ “मना सर्व लोकांसि रे नीववावे” असे सांगतात.

आपल्याकडे प्राचीन काळापासून ‘सर्वेषामविरोधेन ब्रह्मकर्म समारभे’ असा संकल्प करण्याची पद्धति आहे. आपण जें सत्कृत्य आरंभिलेले असते त्याला

शक्यतों कोणाचा विरोध असू नये ही या मागची भावना. इतरांच्या मनांतील सद्भाव साधकाच्या प्रगतीला अप्रत्यक्षपणें कारणीभूत होतो. प्रत्येक वेळीं सहकार्य लाभणें, देणें शक्य नसलें तरी सद्भाव मिळणें, ठेवणें शक्य होते आणि त्याचा उपयोगहि होतो. म्हणून स्वतःविषयीचें विकल्प जनमानसांत निर्माण होणार नाहीत, वाढणार नाहीत तर उणावत जातील असा प्रयत्न साधकानें अगदीच वर्ज्य मानू नये. आरंभीच्या अवरथेंत तरी ही गोष्ट केवळ उपयुक्तच नव्हे तर आवश्यक समजली पाहिजे. सिद्धाची वा सिद्धतेच्या जवळ पोंचलेल्याची अवस्था निराळी आणि साधनेची प्राथमिक स्थिति निराळी. लोकांची क्षिति मी बाळगत नाहीं, मला त्यांच्या भावनेशी काय कर्तव्य आहे, हा विचार साधकानें सहसा करूं नये. आपल्या वागणुकीनें, आचरणानें, सरळपणानें, सौजन्यानें, आर्जवानें, नम्रतेने इतरांचीं मनें प्रसन्न होत राहतील अशी इच्छा बाळगावी आणि तसा यत्नहि करावा.

देहे त्यागितां कीर्ति मागें उरावी ।

मना सज्जना हे चि क्रीया धरावी ॥

मना चंदनाचें परी त्वां झिजावें ।

परी अंतरीं सज्जनां नीववावें ॥८॥

ज्या वृत्ति माणसाला नैसर्गिकपणेंच सहज मिळालेल्या असतात त्यांचाच उपयोग माणसाच्या प्रगतीसाठीं व्हायचा असतो. व्यवहारामध्ये प्रत्येक माणसाच्या ठिकाणीं धनेषणा, दारेषणा आणि लोकेषणा या तीन वासना सहजपणें असतात. धनेषणा म्हणजे- उपभोगाच्या वस्तू प्राप्त करून देणारीं साधनें, ज्याच्या विनिमयांतून मिळतात ती-सत्ता, संपत्ति मिळविण्यासाठीं प्रयत्नशील राहण्याची वासना. दारेषणा म्हणजे- पंच ज्ञानेंद्रियांना शब्द-स्पर्श-रसादि विषयांपासून सुख मिळावें, तें सतत मिळावें, पुष्कळ मिळावें, विविध प्रकारानें मिळावें असे वाटत राहणें. स्त्रीविषयक अभिलाषा एवढाच दारेषणा याचा अर्थ नाही. तो अर्थ तर त्यांमध्ये समाविष्ट आहेच पण इतर इंद्रियांच्या भोगलालसाहि त्यांत समाविष्ट आहेत. दारेषणा हें उपलक्षण आहे. मिष्टान्नें, पक्वान्नें, खमंग पदार्थ खावेत, नाटक, चित्रपट, नृत्य पाहावें, संगीत ऐकावें, मऊ लुसलुशीत गाद्यागिरद्यांवर लोळावें, नानाप्रकारची सुगंधीं द्रव्यें वापरावीं, या सर्व लालसा दारेषणेचेंच अंग आहेत. लोकांनीं कौतुक करावें, चांगलें म्हणावें, स्तुती करावी, प्रशंसा करावी, मानपत्रें मिळवावीं, सन्मान व्हावा, सत्कार करावा, भोंवती माणसांची मोठी दाटी जमावी, असें वाटणें ही लोकेषणा. ही लोकेषणा अगदीं लहान मुलांतहि असते. बाळ शहाणा म्हटल्यावांचून

लहानलहान मुलेंहि सांगितलेली कामे उत्साहाने करित नाहीत. दुष्ट, स्वार्थी, दुर्वर्तनी माणसालाहि आत्मसमर्थन करावेंसें वाटतें. लोकांकडून चांगलें म्हणून घेण्यासाठीं दंभानें चांगुलपणा मिरवावा असें वाटत असते. या तिन्हीं एषणा एकापेक्षां एक वरच्या दर्जाच्या, सूक्ष्म आणि उत्कट आहेत आणि यातल्या प्रत्येकीच्या प्राप्तीसाठी इतर दोघींचा कांहीं प्रमाणात तरी त्याग करावा लागतो असे त्यांचे संबंध आहेत. या सर्व एषणा मनुष्याला दुःखांत लोटणाऱ्या आणि समाजस्वास्थ्याला चूड लावणाऱ्या आहेत. धनेषणा आणि दारेषणा या तर वैयक्तिक आणि सामाजिक अधःपाताचें प्रबल कारण होऊं शकतात. त्यांतून मुक्त होण्यासाठीं लोकेषणेचें प्रलोभन उपयोगी पडणारें आहे. मनुष्य मनबुद्धीच्या दृष्टीने जों जों अधिक विकसित, प्रगत वा उन्नत तों तों त्याच्या अंतःकरणावर धनेषणेपेक्षा दारेषणेचा, दारेषणेपेक्षां लोकेषणेचा प्रभाव अधिकाधिक असतो व त्यामुळें दारेषणेमुळें धनेषणा व लोकेषणेमुळें दारेषणा क्षीणबळ होते वा सुटते. लोकेषणेचें शुद्ध स्वरूप हें सुसंस्कृतपणाचे लक्षण ठरते. प्रगतीचें, उन्नतीचें साधन ठरतें. धनेषणा ही वस्तुतः मूलभूत एषणा नव्हे. त्यामानानें दारेषणा हीच अधिक मूलभूत एषणा आहे. कारण धन हें उपभोगाचीं साधनें वा विषय मिळवण्याच्या कामीं व साठवून ठेवण्याच्या कामी उपयोगी पडणारें एक माध्यम आहे. या माध्यमाच्या बळावर म्हणजेच संपत्तीच्या बळावर आपल्याला वाटेल तेव्हां वाटेल त्या वस्तू, वाटेल त्या ठिकाणीं वाटेल त्या प्रमाणांत, मिळू शकतील या विश्वासानेंच मनुष्य संपत्तीचा लोभ बाळगतो. पण पुढें त्याचेंच व्यसन बनतें आणि मग उपभोगांचा बळी देऊन, विषयसुखाकडे पाठ फिरवून, कांहीं माणसें तरी केवळ संपत्ति गोळा करण्याच्याच मागे लागतात. त्यांनाच आपण कृपण वा कंजूष म्हणतो. जे स्वतःहि उपभोगीत नाहीत त्यांच्याकडून इतरांना सुखसाधनांचा पुरवठा होणें अशक्यच आहे. कृपणाच्या या वृत्तीचा उपहास करणारा एक मजेदार संस्कृत श्लोक उपलब्ध आहे. मूळच्या हिंदी सुभाषिताचा तो अनुवाद आहे.

भर्तारं कृपणं जगाद दयिता म्लाना मुखश्री कथं ।

किं कश्चित् कटितश्च्युतः पण इतः कस्मै प्रमादात् ददः ।

दत्तो नैव च्युतश्च नैव मयि तद् संभाव्यते वा कथं ।

दातारं प्रसमीक्ष्य कंचिदपरं कान्ते विषण्णं मनः ।

“कृपण नवऱ्याला बायकोनें विचारले- तुमचे तोंड का उतरलंय? कडोसरीचा पैसा गळून पडला कां चुकून कोणाला दिलात? तेव्हां नवरा म्हणाला भलतेंच! -कोणाला दिलाहि नाहीं आणि गळूनहि पडला नाहीं. माझ्याकडून या दोन्हीं

गोष्टी होतीलच कशा? पण येतां येतां एक खुळा मनुष्य पाहिला- भिकाऱ्यानें त्याला एक पैसा मागितला आणि त्यानें खिशांत हात घालून तो चटकन् काढून दिला. पैशासारख्या महत्त्वाच्या वस्तूचें महत्त्व मूर्ख लोकांना कळत नाहीं त्याचें वाईट वाटलें मला! अशी उधळपट्टी चांगली कां?”

कृपण प्रवृत्ति ही सर्वांत घातक प्रवृत्ति आहे. तिनें प्रगतीची सर्व आशाच संपते. म्हणून कोठेंहि कृपणाची निंदा सर्वांत अधिक आढळते. कृपण मनुष्य कधीहि लोकप्रियता संपादू शकत नाहीं. त्यापेक्षां विलासी आणि चैनी माणसें अधिक लोकप्रिय असतात. खरी लोकप्रियता संपादन करण्यासाठीहि माणसाला विलासांत, उपभोगांत, चैनीत थोडी तरी काटकसर करावी लागते. दुसऱ्याकरितां झीज सोसावीच लागते. त्यामुळें समर्थ येथें लोकेषणेचें प्रलोभन मनुष्याच्या पुढें ठेवून व्यक्तीचा अधःपात करणाऱ्या आणि समाजामधें अस्वास्थ्य, संघर्ष निर्माण करणाऱ्या धनेषणा-दारेषणेंतून त्याला बाहेर काढत आहेत आणि ही लोकेषणा म्हणजेच कीर्तीची अभिलाषा परमार्थालाहि विघातक होणार नाहीं अशा पातळीवर सहजपणें चढावी यासाठीं देहपतनानंतरहि टिकून राहिल अशी कीर्ति संपादिली जाईल यादृष्टीनें स्वतःचें वर्तन ठेवावें असें सांगत आहेत.

सत्ता आणि संपत्ति ज्यांच्याजवळ आहे अशा व्यक्ती स्वतःच्या नांवाच्या संस्था काढणें, स्वतःचे पुतळे उभारणें, इमारतीवर आपल्या नांवाच्या पाट्या लावणें अशासारख्या गोष्टी करून आपली कीर्ति टिकवून ठेवण्याचा प्रयत्न करतात. शील, चारित्र्य, सद्गुणादींचा पत्ता नसला तरी पैशाच्या बळावर अशी कीर्ति त्यांना कांहीं काळ विकत घेतां येते हें खरें, पण ही खरी कीर्ति नव्हे व समर्थाना ती अभिप्रेत नाहीं. ही एक प्रकारची प्रसिद्धि आहे, जाहिरात आहे. संपत्तीच्या बळावर गरजू लोकांची कांहीं नड भागवावी आणि त्यांच्यावर कृतज्ञता लादून स्वतःचें नांव मिरवून घ्यावें आणि त्यांतहि तीन पिढ्यांचा उल्लेख साधावा अशी ही बनियेगिरी आहे. मंदिराला एकादें चांगलें चित्र भेट म्हणून घावे व त्यात आपल्या धंद्याची, दुकानाची, जाहिरात करून घ्यावी हे याचे क्षुद्रतम उदाहरण.

माणसानें अशी थोरवी संपादन केली पाहिजे की त्याने स्वतः प्रयत्न न करतांहि लोकांनी पिढ्यान्पिढ्या त्याचे गुण गात राहिले पाहिजे. शंकराचार्य, ज्ञानेश्वर, तुकाराम, रामदास, शिवाजी, अहिल्याबाई हीं त्यांची उत्कृष्ट उदाहरणें. अशी कीर्ति सत्तेनें वा संपत्तीनें विकत घेता येत नाही. ती शील, चारित्र्य, कर्तृत्व, त्याग, औदार्य, पराक्रम, जनहिताची तळमळ, इत्यादि, इत्यादि सद्गुणांच्या बळावर प्राप्त होत असते. हे सद्गुण केव्हा तरी निमित्ता-निमित्ताने प्रगट होऊन चालत नाहीत तर ते सद्गुण हाच माणसाचा स्वभाव बनावा लागतो. हें इतके

सोपें नाही. याकरितां त्याग, श्रम आणि सातत्य अपेक्षित असते. श्रीमंतांचे वा सत्ताध्याऱ्यांचे पुतळे उभारले जातात. त्याखाली त्यांची नावेहि झळकतात. पण 'कोण हो हे फलाणे फलाणे'! असे विचारण्याचा प्रसंग येतो. नांवाची पाटी पहावी आणि हे नाव कोणाचे असें विचारण्याचा प्रसंग यावा यावरूनच विकत घेतलेल्या तथाकथित कीर्तीचें मोल कळून येते.

जाहिरातींची हस्तपत्रें लोक वाचून फेकून देतात. ती पायदळी तुडविली जातात. पण ही नांवे दगडात खोदून भिंतीत बसविली असल्याने पायदळीं तुडविली जात नाहीत इतकेंच. पण जनमानसांतून ती बाहेर फेंकली गेलेली असतातच. नाव समोर दिसले तरी व्यक्ति न स्मरणें ही एक प्रकारे पायमल्लीच नाही काय!

विचारणाऱ्या अज्ञानी व्यक्तीच्या बाबतीतहि अशा गोष्टी घडतात पण तें इथें अभिप्रेत नाही. एखाद्याने कोण व्यास, कोण वाल्मिकी असें विचारले तर त्यांत विचारणाऱ्याच्या बुद्धीची खालची पातळीच व्यक्त होत असते.

चिरस्थायी कीर्ति लाभण्यासाठी माणसाला निःस्वार्थपणें श्रम करावे लागतात आणि तेंच चंदनाप्रमाणें झिजावे या उपमेनें समर्थ स्पष्ट करीत आहेत. रामकृष्णांप्रमाणेच रावणकंसाचीहि नावे लोकांना ठारूक असतात. अशोक-चंद्रगुप्ताप्रमाणें चेंगिझखान आणि औरंगजेबहि लोकांना विसरतां येत नाहीं. समाजाची सेवा करणाऱ्या पुढाऱ्याप्रमाणेंच क्रूर दरोडेखोरांची नांवेहि वृत्तपत्रातून झळकतात, अधिक ठळकपणें झळकतात, पण ही कीर्ति नाही; ही अपकीर्ति आहे. ती येथें समर्थाना अभिप्रेत नाहीं व हेंच त्यांनीं चंदनाच्या उपमेतून स्पष्ट केलें आहे. चंदन जसें सुगंधी आणि शीतल असतें आणि आपल्या या गुणांचा लाभ लोकांना व्हावा म्हणून तें स्वतः झिजत राहतें, त्याप्रमाणें माणसानें सदगुणी व परोपकारी असले पाहिजे. श्रमाला, त्यागाला न कंटाळता लोकांना सुखावण्यासाठीं, समाजाच्या-देशाच्या हितासाठीं, सतत प्रयत्नशील राहिलें पाहिजे. त्यावेळीं स्वतःच्या शरीरसुखाकडे दुर्लक्ष करावें लागले तरी तें श्रेयस्कर मानलें पाहिजे. सहाणेवर उगाळल्या जाणाऱ्या चंदनाची उपमा देण्यांत एवढा सर्व भाव अभिप्रेत आहे.

हा त्याग, हे कष्ट; ही स्वसुखनिरपेक्षता, हे परिश्रम म्हणजेच चंदनासारखें झिजणें कोणाकरितां असावे? या प्रश्नांचें उत्तर देतांना समर्थ म्हणतात- कीं तुझ्या वर्तनानें, तुझ्या कृतीनें सज्जनांचें अंतःकरण प्रसन्न झालें पाहिजे, त्यांच्या मनाला समाधान झालें पाहिजे. प्रयत्नशीलापुढें ठेवलेलें हे ध्येय महत्त्वाचें आहे. कारण स्वतःच्या धनेषणा, दारेषणा, लोकेषणेसाठी लोक नाना प्रकारचे कष्ट करीत असतातच. कधीहि समाधान न पावणाऱ्या, तृप्त न होणाऱ्या, पुरेसं झालं,

पुष्कळ केलंत असें न म्हणणाऱ्या, जामात, जठर, जायेसाठीं अहोरात्र रावणारे मानवी जीव या जगांत पुष्कळ आहेत. अतिश्रमामुळें त्यांना क्षयहि होतो. पण हें झिजणें चंदनाप्रमाणें नाही. चंदन जसें देवपूजेसाठीं झिजतें, तसें माणसाचे श्रम सज्जनांच्या तोषासाठीं असले पाहिजेत. सज्जन हा तोंडाने बोलत नाही. तो सहसा कोणाला, जिभेनें वाईट म्हणत नाही; पण त्याचेहि अंतःकरण चांगल्या कृतीनें सुखावतें. आणि वाईट वर्तनानें दुखावतें. म्हणून समर्थ सज्जनांच्या अंतःकरणाचा उल्लेख आवर्जून करीत आहेत. तोंडपुजांनीं केलेली स्तुती, दुर्जनांनीं केलेली निंदा आणि सज्जनांचें मौन वा कौतुक यांचें स्वरूप समजावून घेतलें पाहिजे तरच कसें वागावें हें नीटपणें कळेल अन्यथा आत्मवंचना पदरीं येईल.

नको रे मना द्रव्य तें पूढिलांचें ।

अति स्वार्थबुधी न रे पाप साचे ।

घडें भोगणें पाप तें कर्म खोटें ।

न होतां मनासारखें दुःख मोठें ॥१॥

माणसानें निःस्वार्थी असावें, स्वार्थत्यागी असावें, असें आपल्या संस्कृतीमध्ये अनेक प्रकारें सांगितलेलें आहे. स्वार्थत्यागी पुरुषांना आपल्या संस्कृतीमध्ये परम आदरणीय मानले जाते. समर्थ या श्लोकामध्ये स्वार्थ सोडण्याचाच आदेश देत आहेत. तेव्हां निःस्वार्थी कोणाला म्हणावें किंवा स्वार्थाच्या मर्यादा कोणत्या? अतिस्वार्थाचें स्वरूप काय? हें एकदां नीटपणें समजून घेतलेंच पाहिजे. भर्तृहरिने दुसऱ्याच्या सुखाकरितां स्वार्थत्याग करणाराला उत्तम म्हटलें असून सामान्य माणसानें निदान स्वार्थाला अविरुधी असतांना तरी इतरांना सहाय्य करावें अशी अपेक्षा बाळगली आहे. पण या "स्वार्थाला अविरुधी" चें स्वरूप निश्चित होण्यासाठीं त्यानें अधमाचें लक्षण सांगताना जो स्वार्थ साधण्यासाठीं इतरांच्या हिताची हानि होईल असें वागतो त्याला राक्षस म्हटलें आहे.

यासाठी स्वार्थ शब्द सर्व प्रकारांनीं जाणून घेणें अपरिहार्य आहे. स्व अधिक अर्थ. याचा शब्दशः अर्थ स्वतःला आपल्याला पाहिजे असणें, हवें वाटणें, कशाची तरी अपेक्षा असणें असा आहे, आणि जोवर शरीर धारण करावें लागतें तोंवर शब्दशः अर्थानें निःस्वार्थी होणें ही अशक्य गोष्ट आहे. अत्यंत पूर्णावस्थेस पोचलेल्या योग्याचें काय होंत असेल कोणास ठारूक? पण इतर सर्वांना निश्चयानें कोणत्या ना कोणत्या स्वरूपांत अन्न-वस्त्र-निवारा याची आवश्यकता राहतेच. अगदीं नंगे राहणारे गोसावीहि झोपडी वा अंथरूण-पांघरूण याचा त्याग करूं शकत नाहीत असेंच दिसून येते. (मग नग्न राहण्याचा उद्देश काय तें समजत

नाहीं. तें विकार जिंकण्याचें साधन, कां विकार जिंकल्याचें प्रदर्शन? ईश्वरच जाणें.) एरवीं सर्व थोर साधु-सज्जन-महात्म्यांना अगदीं प्राथमिक स्वरूपाच्या अशा कां होईना पण शरीरधारणेसाठी कोणत्या ना कोणत्या स्वरूपांत अन्न-वस्त्र-निवाऱ्याचा स्वीकार करावाच लागतो. ते चवीचे दास नसतील, त्यांचें हवें नको केवळ आरोग्यशास्त्राला धरून असेल, सामान्य जनाप्रमाणें ते त्यात ऐश्वर्य, प्रतिष्ठा, विलास मानीत नसतील पण कोणत्याही स्वरूपांत अन्नावांचून वा निवाऱ्यावांचून राहणें फार काळ कोणालाहि शक्य नाहीं. त्यामुळें शास्त्रानेंहि भुकेला एक प्रकारचा रोग मानून भिक्षान्नानें कां होईना त्याची, चिकित्सा करावी असें सांगितलें आहे. श्रीमत्शंकराचार्यानीं “क्षुदव्याधिश्च चिकित्स्यताम् प्रतिदिनं भिक्षौषधं भुज्यताम्” असें म्हटलें आहे; पण लगेच या आवश्यकतेला कोणत्याहि प्रकारानें आसक्तीचें, चैनीचें, भोगलालसेचे रूप येऊं नये म्हणून चेतावणी देतात कीं “स्वाद्वन्नं न तु याच्यताम्” गोड अन्न मिळावें, रुचकर अन्न मिळावें अशी, इच्छा करूं नये. भिक्षा मागावी पण भजीं वा जिलब्या तळून वाढा असें म्हणू नये. हें जें गोड वर्ज्य सांगितलें आहे, तें त्यापासून भय आहे, म्हणून नव्हे. मधुमेही माणसाला गोड जसें वर्ज्य असते तसा प्रकार येथे नाहीं. गोडाचें भय बाळगणें हें दौर्बल्य आहे. निर्भयता हें परमार्थाचें महत्त्वाचें अंग आहे; आणि कदाचित् यासाठीच शंकराचार्य पुढें लगेच ‘विधिवशात् प्राप्तेन संतुष्यताम्’ असें म्हणतात. याचा अर्थ गोड मागू नये हें कितीहि खरें असले तरी दैवगतीनें जर मिळालें तर तें फेंकून द्यावें असेहि वागू नये. सर्व शरीरभोग हे प्रामाणिकपणें प्रारब्धाच्या आधीन ठेवावेत. केवळ शारीरिक हालचाली व्यतिरिक्त शरीरभोगांसाठी विशेष असे प्रयत्न करूं नये. जे अनायासें मिळेल त्याचा समाधानानें स्वीकार करावा. स्वीकार आणि त्याग यांना फक्त आरोग्य रक्षण एवढेच प्रयोजन असावें. अपथ्य नसतांनाहि गोड खावयाचेंच नाहीं असा निश्चय केला तर अतिथीला देव मानणाऱ्या सदगृहस्थाचे हालच होतील. देवतेला अर्पण करताना आपल्याला जे शक्य त्यांतील अधिक चांगले अर्पण करावें, हा जो नियम, त्याचें पालन गृहस्थानें मग कसें करावें? सामान्यतः ही अडचण कोणाला विशेषशी जाणवत नाहीं. कारण मनाच्या दुबळेपणामुळें धार्मिक कृत्यें केल्यावाचून राहवत नसलें तरी तीं कशीतरी उरकून टाकण्याकडे माणसाची प्रवृत्ति असते. म्हणून तर पुण्याहवाचनाच्या सुपाऱ्या, वाणाचा खण आणि होमाचें तूप हे असे स्वतंत्र जातीचे पदार्थ बाजारांत मिळतात. या प्रवृत्तीमुळेच अतिथीनें कांहीं कडक नियम केले तर त्याची अडचण आपल्याला जाणवत नाहीं. कदाचित् तें इष्टच वाटेल. पण अतिथीनें असे कठोर नियम करावे की नाहीं आणि करावयाचें ठरविलें तर त्याचा उद्देश काय असावा हें लक्षांत

घेतलेंच पाहिजे. साधकावस्थेंत आरंभीं इंद्रियजयासाठी कांही उग्र व्रतें निश्चयाने पाळावीहि लागतील, पण तो सार्वत्रिक नियम असूं शकणार नाहीं. ती सहजता नव्हे. तात्पर्य असें कीं अपरिहार्य आवश्यकतेपुरती इच्छा करणें हा आपण समजतो त्याप्रमाणें स्वार्थ नाहीं. शास्त्राने तर “यावद् भ्रियेत जठरं तावत् स्वस्थं हि देहिनाम्” पोटापुरतें घेणें हा प्रत्येक प्राणिमात्राचा अर्थात् मनुष्याचाहि अधिकार आहे असें शास्त्र सांगते. आणि त्यामुळेंच आपल्या संस्कृतीमध्ये भिक्षा घेणाराच उपकार करतो, घालणारा करीत नाहीं अशी धारणा होती; आणि म्हणूनच आपल्याकडे सहस्त्रावधी वर्षांच्या काळात आर्थिक-कारणाचे संघर्ष कधीं जन्माला आले नाहींत. अलीकडे मात्र हें उदात्त स्वरूप राहिलें नाहीं. आता दान देणारा उर्मट, निदान अहंकारी तरी, झाला आहे. आणि मागणारा लाचार आहे किंवा भिक्षा लादवी अशी त्याची वृत्ती आहे. पोटापुरतें घेणें हा प्रत्येकाचा अधिकार आहे हे खरेंच, पण हा अधिकार सांगणाऱ्या शास्त्रानेंच ‘अधिकं योऽभिमन्येत स स्तेनो दण्डमर्हति’ ‘अधिकाची इच्छा करणारा चोर आहे. त्याला शिक्षा केली पाहिजे’ असेंहि सांगितलें आहे, हे लक्षांत ठेवलें पाहिजे. देशकाल परिस्थितीप्रमाणें आश्रमव्यवस्थेला जें स्वरूप प्राप्त झाले आहे, त्यांतील कर्तव्याचा वा उत्तरदायित्वाचा विचार करतां सध्या आवश्यकतेच्या मर्यादा पूर्वीपेक्षा पुष्कळच रुंदावल्या आहेत हे मान्य केलेंच पाहिजे. एक काळ असा होता कीं ज्या वेळी गृहस्थाश्रमी ब्राह्मणानेंहि तीन दिवसांपेक्षा अधिक संचय करू नये असा आदर्श सांगितला होता, आणि एक वर्षपर्यंत संचयाची सूट देण्यांत आली होती. पुढें शास्त्रानेंहि आपले नियम थोडे शिथिल केले. गृहस्थानें अपत्यांचें संगोपन करावें, मुलांना चांगलें शिक्षण देऊन वाढवावे आणि त्यांना उपजीविकेचें साधन असा व्यवसाय मिळवतां येईल, मुली चांगल्या घरात दिल्या जातील या गोष्टींसाठी आवश्यक तो संचय करण्याचीहि अनुज्ञा दिली आहे. आता या सवलतीचीहि अधिक ओढाताण केली पाहिजे कां? मुलाचें योग्य तें शिक्षण झाले— तो पूर्ण वयामधें आला, मुलगी चांगल्या घरी दिली, तिचें वर्षसण पार पडलें, पहिले बाळंतपणहि झाले, आतां आपल्यावरचें दायित्व संपले व त्यांच्यासाठी करावयाच्या संचयाची आवश्यकता उरली नाहीं असें वाटले पाहिजे. द्रव्यसंचय किती आणि किती प्रकारानें करावा याला काही मर्यादा असावी कीं नाहीं? वृत्ति जर लोभीच राहिली तर शासनाचें काय किंवा धर्मशास्त्राचे काय, निर्बंध केवळ पुस्तकात राहतील. प्रत्यक्षात माणूस अनेक पळवाटा शोधून अनाचार करीतच राहिल; आणि त्यामुळें तो स्वतःचे आणि समाजाचेंहि स्वास्थ्य गमावून बसेल. यासाठीं आवश्यकतेपुरत्या द्रव्यसंग्रहाला आडकाठी नसली तरी संपत्ति गोळा करण्याची मर्यादाहि लक्षांत घेतली पाहिजे,

तरच व्यक्तीचें आणि पर्यायानें समाजाचेंहि जीवन सुखावह होईल. म्हणून समर्थ म्हणतात की, “नको रे मना द्रव्य तें पूढिलांचें.”

तुझ्या व्यतिरिक्त दुसऱ्या कोणाहि व्यक्तीचे द्रव्य तूं घेतां कामा नये. दुसऱ्याचे पैसे अनधिकाराने प्रत्यक्ष घेण्यामधें लांच किंवा चोरी असतें, पण असे पैसे अप्रत्यक्षपणें अनेक प्रकारें मिळविले जातात. तीहि वस्तुतः चोरीच आहे हे लक्षात घेतले पाहिजे. जे आपल्या अधिकाराचें नाही ते कोणत्याहि रीतीनें मिळविणें ही चोरीच आहे कारण अधिकारापेक्षा अधिकाची अपेक्षा करणें म्हणजे प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्ष असें कोणाच्या तरी अधिकारावर अतिक्रमणच होते. त्याच्या अधिकाराचें काढून घेतल्यासारखेंच होते. कुणीतरी ते करणाराच मग मीच का नको असें माणसाला वाटते. व्यवहारदृष्ट्या तें क्षम्यहि मानले जाते. योग्यहि मानलें जाते. पण तें सज्जनपणाला शोभणारें नाही एवढें तरी निदान लक्षात ठेवलें पाहिजे. नीतीचा नियम असा की **इतर कुणी अनीतीनें वागत असले तरी मी नीती सोडता कामा नये.** स्वसंरक्षणाकरिता कराव्या लागणाऱ्या प्रतिकारासाठीं सर्वसामान्य नीतिनियमाला शास्त्रानेच अपवाद सांगितले आहेत. आणि प्रसंगविशेषीं त्यांचा अवलंब करणें हीहि नीतीच आहे. पण तेच जीवन होणार नाही याची काळजी घेतलीच पाहिजे.

श्रीमत् वासुदेवानंदसरस्वती टेंबेस्वामी महाराज हे एक मोठे अधिकारी पुरुष अलीकडच्या काळात होऊन गेले. त्यांच्याविषयी असे सांगितले गेले आहे की त्यांना अनेक प्रकारच्या सिद्धी प्राप्त होत्या आणि विशेष कारणानें ते त्यांचा उपयोगहि करीत असत. पण त्यांनी त्याकरिता एक मर्यादा ठरवून घेतली होती. रोग घालविणें, पिशाच्च बाधा दूर करणें एवढ्यापुरताच ते आपल्या सामर्थ्याचा क्वचित् उपयोगहि करीत. पण मला नोकरी लागेल असे काही करा असे कोणी म्हणाले तर ते ऐकत नसत. कुणा भक्तानें याचें कारण विचारल्यानंतर त्यांनी स्पष्टीकरण केले की याला जर नौकरी मिळवून देण्यासाठीं मी माझ्या सिद्धीचा उपयोग केला तर सहजपणाने ती नौकरी ज्याला मिळाली असती त्याच्यावर मी अन्याय केला असे होईल. तें मी करणार नाही. पुढिलांच्या द्रव्याबाबत किती सूक्ष्म विचार करावा लागतो तें यावरून स्पष्ट होण्यासारखें आहे. लॉटरी किंवा रेस यांतून द्रव्यप्राप्ति व्हावी म्हणून देवाला कुणी नवस केला तर तो फलद्रूप होण्याची शक्यता नाही. रोगमुक्ति किंवा अपत्यप्राप्ति यांचें तसे नाही. ते प्रकरण पूर्णपणे त्या त्या व्यक्तीशी संबद्ध आहे. त्यात इतर कोणावर अतिक्रमण होणार नाही. तेव्हां आवश्यकतेपुरतें घेणें यांत स्वार्थ नाही व त्यांत कुणाला लुबाडल्यासारखेंहि होत नाही. आरोग्यापुरते अन्न व निवारा, समाजात संभावितपणें वावरण्यास

उपयोगी पडतील अशीं वस्त्रादि साधने आणि मुलामुलींना योग्यरीतीनें मार्गी लावण्यासाठी वेचावें लागणारें धन यासाठी कुणी काहीं केले (कांहीहि केलें नव्हे) तर त्यात आक्षेपार्ह कांही नाही हे लक्षांत घेऊन समर्थ म्हणतात, “अति स्वार्थबुद्धि न रे पाप सांचे.”

“अधिकाची अपेक्षा करणें हे पाप आहे. ते तूं करूं नयेस.” यावर कांही लोक असे म्हणतील की— मग ऐश्वर्य, समृद्धि, विलास, महत्वाकांक्षा या सर्व गोष्टी त्याज्यच मानावयाच्या काय? आणि तसें मानलें तर संतांचें सर्व वाङ्मय हे केवळ संन्याशासाठीं, गोसावी-बैराग्यांसाठी आहे असें म्हणावें लागेल. सर्वसामान्य गृहस्थाला या उपदेशाचा उपयोग नाही असें होईल. पण ही शंका योग्य नाही. भारतीय संस्कृतीला तरी ऐश्वर्याचें, समृद्धीचें वावडें नाही. कोठें कोठें तीव्र वैराग्याचा उपदेश केला असला तरी तो आत्यंतिक भोगलोलुपतेच्या, अनावर आसक्तीच्या प्रतिकारासाठीं केलेला आहे. समृद्धि, ऐश्वर्य, त्याज्य ठरविण्यासाठी नाही. “जोडोनिया धन उत्तम वेव्हारें” जर समृद्धि मिळणार असेल, ऐश्वर्य वाढणार असेल तर त्यांत निंद्य असें कांही नाही. पण असें अगदीं क्वचित् होते. समृद्धि आणि ऐश्वर्य एखाद्याच भाग्यवंताला सरळपणानें लाभतात. बहुधा यासाठी लांच, काळे व्यवहार, लुबाडणूक, फसवणूक, तस्करी अशी साधनेच वापरलेली असतात. या गोष्टी अति स्वार्थापायीच होतात. म्हणून समर्थानां त्यांना पाप म्हटलें आहे. आपल्या असामान्य कर्तृत्वाचा वा बुद्धीचा सदुपयोग करून कुणी श्रीमंत होत असला तर संस्कृतीला तें अमान्य नाही; धर्म त्याला फार तर अधिक उदार हो असा उपदेश करील. पण त्याज्य मार्गानें मिळालेली श्रीमंती त्याज्य आहे असें म्हणणार नाही. पण अति स्वार्थबुद्धीने ‘प्रतिष्ठेसाठीं ऐश्वर्य,’ या खोट्या कल्पनेनें द्रव्य मिळविण्याचें जे न्याय्य मार्ग आहेत तेच डावलले जातात. साम्यवादामध्ये श्रीमंतीच त्याज्य मानली आहे. तर धनवाद्यांनी कोणत्याहि मार्गानें श्रीमंत होणें योग्य असें गृहीत धरलें आहे. भारतीय संस्कृतीनें या दोन्ही अतिरेकी व निष्ठुर समाज-पद्धतींचा त्याग करून **न्याय्य मार्गाने श्रीमंत व्हा आणि औदायनिं दीनजनांना सुखी करा,** असें वागण्यास सांगितलें आहे. त्यामुळें वैयक्तिक महत्वाकांक्षेला वाव राहूनहि त्याची परिणति कधीं सामाजिक संघर्षात झाली नाही. पण संस्कृतीच्या या आदेशाचे पालन सुटले आणि सामाजिक आपत्ति बळावत चालल्या. समाजातल्या सर्व गोष्टी बारकाईने न्याहाळणाऱ्या समर्थांच्या तें लक्षांत आलें आणि म्हणूनच त्यांनी अति स्वार्थबुद्धीला ती पापरूप असल्यानें दूर ठेवा असा आदेश दिला.

पाप ही अशी वस्तु आहे की ती केव्हां ना केव्हां तरी कोणत्या ना कोणत्या

स्वरूपांत भोगावीच लागते. त्यांतून कोणाची सुटका होत नाही. या जन्मीं नाही तर पुढच्या जन्मीं. या जन्मीचें नसेल तर मागच्या जन्मीचें, पण पाप हें आपले भोग देतेंच. अनेक प्रकारच्या शारीरिक, मानसिक, वैयक्तिक वा कौटुंबिक दुःखांच्या स्वरूपांत, पाप आपले परिणाम दाखवीत असते. म्हणून समर्थ म्हणतात— “घडे भोगणें पाप तें कर्म खोटें.” अतिस्वार्थबुद्धीनें, लोभानें, न्यायान्यायाचा विचार न करतां केवळ आपल्याच सुखसमृद्धीवर लक्ष ठेवून इतरांना त्यामुळें कितीहि कसाहि त्रास होत असला तरी तिकडे लक्ष न देतां आपल्या अधिकाराचें जे नाही, ज्यांत दुसऱ्याची फसवणूक वा लुबाडणूक आहे, असें धन गोळा करण्याची प्रवृत्ति त्याज्यच होय. या प्रकाराने धन मिळविण्यासाठीं जें करावें लागतें त्यांत सर्व निषेधाना धाब्यावर ठेवून वागावें लागते; आणि मग हें कर्म बाहेरून जरी सुखसमृद्धी वाढविणारें वाटलें तरी परिणामीं दुःखदैन्याला कारणीभूत होतें. अशा श्रीमंत माणसाचें ऐश्वर्य आपणाला उघड दिसतें. आपण त्याची चैन, त्याचा विलास, त्याची सामाजिक प्रतिष्ठा पाहून त्याचा हेवा करूं लागतो. त्याचे अगदीं आधुनिक पद्धतीनें, अनेक सोयीच्या खोल्यांनी युक्त असलेलें शृंगारलेलें घर, त्यांतील वैभवी सुखसाधनें, शृंगार-विलासाच्या अनेक वस्तू उघड पाहतों आणि मग माणसाच्या मनांत येते, आम्ही इतकें सरळपणानें वागतों, पापपुण्याचा विचार करतो तरी आमच्या कपाळीची प्रपंचातली ओढगस्त अवस्था कांहीं नाहीशी होत नाही, मग धर्माची बंधनें कशाला पाळावयाची? पण या श्रीमंतीच्या अंतरंगांत डोकावून पाहिले तर तें जीवन अनेक प्रकारच्या दुःखांनीं भारावलेलेंच दिसून येईल. त्या घरांत दिखाऊ शिष्टाचार आणि वरवरची औपचारिक सभ्य भाषा यांचा वावर दिसत असला तरी खरा जिह्वाळा, आपुलकी, परस्परप्रेमादर यांचा अभावच दिसून येतो. शरीर विलासांत लोळतांना दिसले तरी खरें आरोग्य अभावानेंच दिसते. निद्रानाश, मानसिक अस्वास्थ्य, भय, चिंता, बुद्धीवर सतत दडपण, अपचन, रक्तदाब इत्यादि इत्यादि अत्यंत पीडाकर आणि बऱ्या न होणाऱ्या विकारांनी ही श्रीमंती सदैव त्रस्त झालेली, व्यथित झालेली असते. म्हणून समर्थ म्हणतात— ज्या कर्मांमुळें पाप भोगावें लागतें तें खोटें आहे, तें करूं नये. जी संपत्ति सरळ मार्गानें मिळवलेली नाही तिचें फार मोठें दडपण उरावर असतें. मग त्या भयाच्या, चिंतेच्या ताणांतून सुटका व्हावी म्हणून ही श्रीमंती व्यसनाधीन होते, स्वैर आचारांत, अनाचारांत बुडून राहते. यांतून पुन्हां निराळ्या आपती जन्माला येतात. म्हणून अशा चिंतांनीं पोखरलेलें ऐश्वर्य खरे सुख स्वास्थ्य वा समाधान देऊं शकत नाही.

तो खरा सुखी कीं ज्याला चिंता नाही. प्रत्येक मिळवलेल्या पैशागणिक चिंता

वाढत असेल तर त्याची अभिलाषा कां करावी? वाममार्गानें संपन्न होणारी कांहीं माणसें कधी कधी फार निगरगट्ट असतात, निर्लज्ज असतात, त्यामुळें त्यांचे ठिकाणीं भय, चिंता व त्यांचे परिणाम दिसत नाहीत. पण असे दुर्योधनीवृत्तीचे फार दुर्मिळ. अधमांच्या जातींतहि “लाखें मे एक.” तेव्हां त्या अपवादाचा विचार करण्याचें कारण नाही. सामान्यांनीं आपल्या वर्तनाच्या समर्थनासाठीं अशी दुर्योधनी उदाहरणें विचारांत न घेणेंच बरें? असे वरून निगरगट्ट वाटणारे दुर्जनहि आंतून तसे नसतात. सज्जनाला जो आधार मानसिकदृष्ट्या कां होईना लाभतो, तो दुर्जनाला कधींच नसतो. म्हणून अंतःकरणाच्या खोल तळाशीं हा निर्लज्ज वाटणारा माणूसहि अस्वस्थच असतो. यासाठीं समर्थानी ज्याचें दुष्परिणाम भोगावें लागतील असें कर्म करू नये असें म्हटलें आहे. “**हांसत कर्म करावें, भोगावें रडत तेंच परिणामी**” असा ज्या कर्माचा परिणाम दुःखदायक आहे तें करतांच कां? ज्यामुळें स्वतःला अधःपाताच्या पातळीवर उतरावें लागतें, जीं शेवटीं वैयक्तिक, कौटुंबिक, सामाजिक वा राष्ट्रीय पातळीवर पीडा देणारी, अस्वास्थ्य निर्माण करणारी अशीं ठरतात, तीं कृत्यें केव्हांहि झालें तरी टाळणेंच हितकारक असते. यासाठीं प्रत्येकानें आपल्या हवेंकोच्या मर्यादा शास्त्रपूत पातळीवर निश्चित केल्या पाहिजेत व त्यांतच समाधान मानण्याची संवय मनाला लावली पाहिजे. एका विशिष्ट मर्यादेनंतर तरी माणसाचें हें सुखसमाधान मनावर अवलंबून असतें. मनाला जर योग्य त्या मर्यादेत मिळणाऱ्या सुखोपभोगांत संतुष्ट राहण्याची संवय लावली नाही तर कांहींहि व कितीहि मिळालें तरी मन असमाधानी आणि दुःखीच राहते. कारण “न होतां मनासारिखें दुःख मोठें.”

अधिकाधिक सुख, चैन, विलासाच्या लालचीनें आणि त्यातून निर्माण होणाऱ्या राक्षसी महत्त्वाकांक्षेने बुद्धिमान माणसांनीं विज्ञान राबविलें. परिणामतः वैज्ञानिक प्रगतीच्या एका शतकाच्या आंत, लक्षावधि वर्षे पृथ्वीवर सुखानें जगलेली मनुष्यजात, सर्वनाशाच्या खोल कड्याच्या टोंकावर येऊन उभी राहिली. पशुतुल्य दास्य कपाळीं येऊन मिळणारी शांतता किंवा स्वैराचारी संघर्षाचा नंगा नाच यावांचून तिच्यापुढें पर्याय राहिला नाही. एकीकडे जीवन असह्य करून टाकणारीं सर्व प्रकारची प्रदूषणें आणि दुसरीकडे सर्व जीवनच नष्ट करूं शकणारी अणुध्वम्सारखीं वा त्याहूनहि भयानक अशीं शस्त्रास्त्रें मनुष्य जातीला एकाद्या भयानक राक्षसासारखीं आपल्या दाढेखालीं चिरडून गिळंकृत करण्यासाठीं उभी आहेत. वैज्ञानिक प्रगतीचे हे परिणाम पाहिले म्हणजे मनूनें महायंत्रनिर्माण हें पातक कां सांगितलें हें लक्षांत येईल.

चंद्रशेखर रमणांसारख्या अलीकडेच दिवंगत झालेल्या थोर शास्त्रज्ञानीहि अंतराळयानांसारख्या वैज्ञानिक प्रगतीचा व्याप वाढविणें हे योग्य नाही असेंच

म्हटलें आहे. या अंतराळ संशोधनासाठी होणाऱ्या संपत्तीच्या प्रचंड व्ययामुळे मनुष्यजात दरिद्री होईल, राष्ट्रेच्या राष्ट्रे विनाश पावतील, असें भय त्यांनीं व्यक्त केलें होते. वैज्ञानिक प्रगतीच्या नादामध्ये निसर्गचक्र हें कांहीं अंशानें तरी अनियमित होते आणि त्यांतून अतिवृष्टि, अनावृष्टि, वादळें, उन्हाळ्या-हिवाळ्यांचा असमतोल अशा आपत्ति निर्माण होतात. असें भय, कुणी ज्योतिषी नव्हे तर, नामवंत शास्त्रज्ञच अनेक प्रकारांनीं व्यक्त करित आहेत. या सर्वांचे मूळ माणसाच्या अतिरिक्त भोगलालसेत वा अमर्याद महत्त्वाकांक्षेंत आहे. पण माणसानें जणू झांपड लावून घेतली आहे आणि तो हे दूरदृष्टीनें पाहण्याचें टाळीत आहे.

अलीकडे माणसानें भ्रामक बुद्धिवादाच्या आधारानें ईश्वराचें अस्तित्व, धर्माचें नियंत्रण, हें मानावयाचें नाही असे सोयीस्करपणें ठरविलें असल्यानें त्याला दुर्वर्तनाची वा स्वैराचाराची बोंच तितकीशी लागत नाही. त्यामुळे पाहिजे म्हणजे पाहिजे आणि मिळवावयाचें म्हणजे मिळवावयाचें एवढेंच जणू ध्येय त्याच्या पुढें असते. कशाकरितां पाहिजे, किती पाहिजे, कसें मिळवावयाचें हा विचारच तो करित नाही. आणि मग अधिक, याहून अधिक, एवढीच दुःखदायक दैन्यपरिणामी धारणा त्याचेपुढें राहते. हें खरोखरीच योग्य आहे काय? याचा विचार माणसानें केला पाहिजे.

लहान मुलाच्या संदर्भात एक लोककथा प्रसिद्ध आहे- एका कुटुंबात पति, पत्नी व दोन वर्षांचे लहान मूल एवढीच माणसें होती. आजच्या दृष्टीनें अगदीं आदर्श कुटुंब. आईला कांहीं महत्त्वाच्या कामाकरितां बाहेर जाणे आवश्यक होतें. लहान मूल घेऊन जाणें सोयीचें नव्हतें. तेव्हां मुलाला सांभाळण्याची कामगिरी वडिलांच्यावर सोंपवणें आवश्यक होते, त्यांनीं ती 'हो हो' म्हणून अभिमानानें पत्करली व घरांत होती नव्हतीं तेवढीं खेळणी मुलापुढें टाकली. सगळीं खेळणीं एकदम मिळाल्यानें मूल थोडा वेळ फार आनंदले, पण तेवढ्याच लौकर त्याचा त्या खेळण्यांतील रसहि संपला; आणि तें खाऊ मागू लागलें. वडिलांना समोरच गुळाचा डबा दिसला व तो काढून त्यांनीं मुलाच्या समोरच त्यांतील सुपारी एवढा गूळ त्याच्या हातावर ठेवला. समोर गुळानें भरलेला डबा पाहिल्यानंतर मुलानें आणखी गूळ मागितला. वडिलांनीं लिंबाएवढा गूळ त्याच्या हातावर ठेवला. मूल आणखी म्हणालें, वडिलांनीं आंब्याएवढा गूळ दिला. मूल आणखी म्हणालें, नकार मिळतांच त्यानें भोकाड पसरलें. वडिलांनीं वैतागून नारळाएवढा गूळ त्याच्यापुढें आपटला. तरी मुलाचें आणखी थांबेना. मारलें, धोपटलें तरी पोर ऐकेना. बापानें चिडून सगळा डबा मुलापुढें आदळला. तरी पोर आणखी म्हणून रडतच होतें. वडील वैतागले. त्रस्त झाले. मुलापेक्षा मोठा आवाज काढून ओरडू लागले तरी प्रश्न सुटलाच नाही.

थोड्या वेळानें आई परत आली. घराचें रणांगण पाहून ती चकित झाली. क्षणार्धात सर्व परिस्थिति तिच्या लक्षांत आली. थोडें स्मित तिच्या मुखावर उमटले. तिनें प्रथम गुळाच्या डब्यासह सारा पसारा आवरला. डोळे, नाक, तोंड यांतील पाण्यानें बरबटलेलें मुलाचें तोंड स्वच्छ केलें. त्याला उचलून घेऊन थोडे थापटले. थोपटलें. त्याच्याशी लाडिक बोलून भलत्याच गोष्टीत त्याचें लक्ष वेधून, कशाला तरी हात रे करून शांत केलें, आणि मग विचारलें तुला काय हवें? मूल म्हणालें खाऊ! पुष्कळ खाऊ. आईनें हंसून बरें म्हटलें. मुलाला खालीं ठेवून उचलून ठेवलेला गुळाचा डबा काढला. त्यांतील एक लहान सुपारीएवढा व एक मोठ्या सुपारीएवढा असे दोन खडे आपल्या दोन्ही हातांवर घेऊन मुलापुढें धरले आणि प्रेमळपणें म्हणाली, यांतला तुला पाहिजे तो घे बरें! मूल हसलें आणि त्यानें आईच्या हातांतील मोठ्या खड्यावर झेप घालून तो खडा उचलला व तोंडांत घालून आनंदानें तें खेळू लागले. आईनें बापाकडे पाहिलें. बापानें आपला पराभव मोकळ्या मनानें मान्य केला. घरामधली प्रसन्नता पुन्हा प्रगट झाली.

माणसाचें मन या लहान मुलासारखें आहे. इंद्रियें जणू त्याची समजूत पटावी म्हणून त्याच्यापुढें अधिकाधिक विषयोपभोगाचीं साधनें ठेवतात तरी मनाची तृप्ति होतच नाही. त्याच्या "आणखी आणखी" चा आक्रोश वाढतच जातो. शेवटीं इंद्रियें थकतात. तरी मन असंतुष्टच राहतें. शेवटीं बुद्धि कार्यकारी होते आणि ती ज्या मर्यादेंत विषयोपभोग इष्ट आहे, योग्य आहे, हितकर आहे त्या मर्यादेंत कांहीं उणें, कांहीं अधिक असे गट करून विषय त्यापुढें ठेवते. स्वाभाविक थोड्या अधिकाचा स्वीकार केला जातो. आणि थोडें उणें पाहिलें असल्यानें समाधानहि मिळतें. यासाठींच आपल्या संस्कृतीनें अगदीं वेदकालापासून सुद्धा "अधःपश्यस्व मोपरि" - खालच्याकडे पहा वरच्याकडे पाहू नको असा आदेश दिला आहे. मोटारींतून जाणाऱ्यानें फटफटीवरून जाणाऱ्याकडे पहावें. त्यानें दुचाकीवाल्याची परिस्थिति लक्षांत घ्यावी. दुचाकीवाल्यानें पायी चालावें लागत नाही ना याचा आनंद मानावा. पायी चालणारानें, अनवाणी चालावें लागणाराच्या दुःखाचा विचार करावा. पण होतें तें नेमकें उलटें होतें. मोटारवालाहि आपली गाडी फियाट किंवा अंबेसडर आहे म्हणून दुःखी असतो. डॉज, शेवरोलेट, इंपाला आपल्याजवळ नाही याचें त्याला दुःख होतें. हें कुठें थांबणार? आवश्यकतेला निश्चित सीमा राहते. अगदीं देशकालपरिस्थितीचा विचार करूनहि आवश्यकता कधीं अमर्यादित होऊं शकत नाही. पण चैनीच्या कल्पनांना कधींहि अंतपार राहत नाही. "निस्वो वष्टि शतं, शति दशशतं लक्षं सहस्राधिपः" या सुभाषितांत वर्णिल्याप्रमाणें शंभर रुपये मिळणारा, पाचशें रुपये मिळविणारा या महागाईच्या दिवसांत आपलें

भागत नाही म्हणतो हें समजू शकते, पण चार हजार रुपये मिळवणारा न्यायाधीशहि आपलें भागत नाही म्हणून त्यागपत्र देतो तेव्हां काय म्हणावें! आणि त्यातहि तो समाजवादाचा पुरस्कर्ता ! ! मनुष्याच्या हावरेपणाचें यापेक्षां अधिक घोर विडंबन असेल असें वाटत नाही. बरें हें अधिक मिळविण्यासाठीं तरी सरळ, संभावित, न्याय्य मार्गाचा अवलंब केला जातो कां? सौजन्य राखले जातें कां? तर तसेंहि नाही. चोरटे व्यवहार, लुबाडणूक, फसवणूक, पिळवणूक, संप, बंद, घेराव, निष्ठूर दडपणें, क्रूर धमक्या यांचाहि अवलंब करण्यांत खंत वाटत नाही. या वृत्तीनेच वागावयाचें ठरल्यास कोणतेंहि शासन, कोणतीहि समाजरचना वा कोणतीहि वैज्ञानिक प्रगति मनुष्याला सुखशांतता देऊं शकणार नाही. नैसर्गिक इच्छा पूर्ण कराव्यात, त्या दडपू नयेत, याविषयीं केव्हांच वाद नव्हता; पण जी जी इच्छा होते ती ती नैसर्गिकच आणि तिची पूर्ति झालीच पाहिजे हे मात्र केव्हांहि, कोणालाहि, कुठेहि न परवडणारेंच आहे. भ्रांत बुद्धिवादी, संयमाला दडपण म्हणतात आणि दडपणानें विकृति येते असा कांगावा करतात. त्यांची ही विचारसरणी फोल आहे. संयमानें शक्तीचें संरक्षण होतें आणि उपभोगक्षमतेचें सामर्थ्य व काल दोन्हीहि वाढतात, त्यामुळे तो रसिकतेनें जीवनाचा उपभोग अधिक दीर्घकाळ घेऊं शकतो. उलट उत्तेजनानें आणि स्वैर उपभोगानें, उपभोगाची पात्रताच उणावते. कारण स्वैर उत्तेजनानें सामर्थ्य झपाट्यानें क्षीण होते आणि मग अशीं माणसें घोर नैराश्यानें आणि विषण्णतेनें वयाच्या तिसरी-पस्तीशीतच दीन, अस्वस्थ आणि विकृत होतात. म्हणून सुखाची कल्पना मनाच्या स्वाधीन केली तर दुःखाशिवाय कांहीं वाट्याला येण्याची शक्यताच नाही. असें सांगून श्रीसमर्थानीं माणसानें नेहमी संयमांत समाधान शोधावे असें सुचविलें आहे.

सदा सर्वदा प्रीति रामीं धरावी ।

दुखाची स्वयें सांडि जीवीं करावी ॥

देहेदुख हें सूख मानीत जावें ।

विवेकें सदा सस्वरूपीं भरावें ॥१०॥

कोणाला तरी आपले म्हणावें, कोणावर तरी प्रेम करावें, परस्पर जिक्हाळ्यानें समाधान मिळवावें, ही माणसाची एक स्वाभाविक प्रवृत्ति आहे. शरीराच्या आवश्यकता विशिष्ट प्रमाणांत भागल्या कीं त्याची ही प्रवृत्ति प्रकट झाल्याविना राहत नाही. पण ही भावना कुणाविषयीं धरावी म्हणजे हिताचें ठरतें त्याचें उत्तर समर्थ देत आहेत. ते म्हणतात-प्रेम कर. तुला हव्या हव्या वाटणाऱ्या गोष्टींपैकींच ती एक आहे, पण तुझे हें प्रेम रामावर असू दे. बायको, मुलें, घरदार, सत्तासंपत्ति हे तुझ्या

प्रेमाचें विषय असू नयेत. घरादाराचा त्याग कर. कुटुंबातल्या लोकांशीं तुसडेपणानें वाग, असा याचा अर्थ मुळींच नाही. पण प्रेमाची जी उत्कटता तिचें अधिष्ठान कुटुंब व संसार असू नये एवढेंच येथें अभिप्रेत आहे. आत्यंतिक उत्कट प्रेमाचें अधिष्ठान तें असावें कीं जें शाश्वत सुख, परमसंतोष वा आंतरिक प्रसन्नता मिळवून देईल. हे विषयप्रधान प्रपंचातून कधीहि मिळण्याची शक्यता नाही. म्हणून रामदासस्वामी “सदा सर्वदा प्रीति रामीं धरावी” असें सांगतात.

विषयांवर प्रेम करणें शिकावें लागत नाही. मिळवावें लागत नाही. विषयांची अभिलाषा असलेल्या इंद्रियांच्या माध्यमानें ती ओढ मनाला स्वभावतःच लागते. परमार्थाचें सुख हें इंद्रियनिरपेक्ष असल्यानें त्याची आवड मात्र जोपासावी लागते, प्रयत्नपूर्वक वाढवावी लागते. म्हणून समर्थ-रामाच्या ठिकाणीं प्रीति धारण करावी आणि ती सदा सर्वदा म्हणजे अहर्निश उत्कटतेनें असावी-असें सुचवितात. संसारविषयक प्रेम, लोभ, आसक्ति यांना मात्र काळ, वेळ, व्यवहार यांच्या मर्यादा असतात, असल्या पाहिजेत. नाहीतर तें प्रकरण फार दुःखदायक होतें. अधिक, आणखी अधिक हा परमार्थाचा पक्ष आहे. प्रपंचाचा नाही. कारण परमार्थ हा स्वभावतःच अनंत आहे. प्रपंचाचें तसें नाही. तेथें आधीं मर्यादा आणि मग उपभोग असेंच धोरण असलें पाहिजे. लुगडे केवढ्याचें घ्यावयाचें हे निश्चित झालें कीं मग काठ-पदर-रंग-पोत यांत आवडी-निवडीला वाव ठेवण्यास अडचण नाही. अन्यथा तसे व्यवहार दिवाळखोरीचे ठरणार, निदान उगीचच ओढाताण तरी निर्माण करणारच. म्हणून समर्थानीं संसारात यथालाभांत संतोष मानण्यास शिकावें म्हणजेच जीवाला होणारें दुःख सहजपणें टाळतां येते असें “दुखाची स्वयें सांडि जीवीं करावी” या शब्दांनी सांगितलें आहे.

जीवाला होणाऱ्या बहुतेक सांसारिक पीडा या द्वेष, लोभ, आसक्ति इत्यादि विकारांच्यामुळे होणाऱ्या आहेत. ओढ परमार्थाची ठेवावी. म्हणजे मूळ कारणेंच दूर झाल्यानें दुःखहि टाकल्यासारखेंच होते. पण शरीराच्या पातळीवर मात्र जे कष्ट करावे लागतात वा सोसावे लागतात, ते परिणामी सुखाचेच असतात. म्हणून शारीरिक कष्टांनाहि सुख मानण्यास शिकले पाहिजे हें लक्षांत यावे यासाठीं समर्थ म्हणतात- “देहेदुख ते सूख मानीत जावें.” देहाला होणारे दुःख, ‘देहे’ ला होणारे कष्ट हे सुखकारक नसतात, हें खरें असलें तरी त्यांना सुख मानण्यास शिकलें पाहिजे तरच हित होईल.

परमार्थाच्या दृष्टीने कुंती तर ‘विपदः सन्तु नः शश्वत् तत्र तत्र जगद्गुरो’ असेंच मागतें. कारण आपत्ती आल्या म्हणजेच परमेश्वराचें स्मरण व्हावें असा मनुष्यस्वभाव आहे. आपत्ती नसतांना परमेश्वराचे स्मरण राहूं नये वा राहूं शकत

नाहीं असा विपरीत ध्वनि कुंतीच्या वचनांतून काढूं नये. कुंती ही फार थोर योग्यतेची स्त्री होऊन गेली. उत्कट, प्रेमळ भक्ताच्या भावनेतून ती म्हणते की मनुष्याच्या स्वभावधर्मानें एखादी ईश्वराचें स्मरण राहणार नसेल तर ज्यामुळें ते स्मरण सतत होत राहिल अशा आपत्ती पुन्हां पुन्हां आल्या तरी चालतील. कुंतीच्या म्हणण्याचा असा भाव आहे. क्रिया आणि प्रतिक्रिया बहुधा समान असते. या सिद्धांताप्रमाणेहि दुःख आनंदानें स्वीकारलें तर मागोमाग सुख स्वभावतःच येईल आणि दुःखानंतर सुख भोगणें हेंच खरोखरी सुख असल्याने ज्याच्या प्रतिक्रियेतून दुःख जन्माला येतें, तें सुख मागण्यात काहींच अर्थ नाही. म्हणूनहि कुंतीनें दुःख येऊं दे असें म्हटलें असेल. तें कांहींही असलें तरी शरीराला सुखकारक न वाटणाऱ्या कृती परिणामी हितकारकच ठरतात.

आरोग्यशास्त्राच्या दृष्टीनें दैनिक जीवनांतहि हें अनुभवास येतें. आरोग्याचें सुख मिळवावें असें वाटत असेल तर सुखासीन जीवनाचा त्याग केला पाहिजे. अनेक प्रकारांनीं शरीराला कष्ट होतील असेंच वागलें पाहिजे. ज्यांना पोटभर अन्न आणि पुरेसा निवारा मिळतो अशा शरीरकष्टावर जगणाऱ्या, श्रमजीवी व्यक्तीचें आयुष्य, अतिरिक्त विलासांत लोळणाऱ्या श्रीमंतापेक्षां कितीतरी अधिक आरोग्यसंपन्न असतें. जें जिभेला रुचकर तें आरोग्याला चांगलें असतेंच असे नाही. भेळ, भजी, चिवडा, थालिपीठें, तळलेले पदार्थ, मिष्टान्न हीं जिभेला नेहमीच हवीं हवीं वाटतात. पण प्रतिदिनीं तसे पदार्थ खाण्यांत असणें आरोग्याच्या दृष्टीनें फार घातक आहे. मसाल्याचें चमचमीत खमंग पदार्थ हे पुष्कळ प्रमाणात खावेसे वाटतात हे खरेंच आहे. पण त्यानें पोट बिघडतें हें त्याहून खरें आहे. नुसती ताक-भाकरी, दूध-पोळीं खा असे पोट बिघडलेल्या माणसाला सांगितले तरी तें त्याला मानवत नाही, तोंडी लावण्यावांचून त्याचें अडतेंच आणि थोडीशी सूट त्या दृष्टीनें दिली कीं मग तें प्रमाण क्रमानें वाढत जातें व अपथ्य मूळ पदावर येते. यासाठीं थोडी भूक राखून खाणे, तिखट-मीठ-मसाल्याचें प्रमाण अतिशय मर्यादित ठेवणें हे जिभेच्या दृष्टीनें कितीहि नको वाटणारें असलें तरी आरोग्याच्या दृष्टीनें हितकरच असतें. पराच्या मऊमऊ गाद्या सुखावह वाटल्या तरी पृष्ठवंशाचें आरोग्य राखण्याच्या दृष्टीनें टणक शय्याच हितकारक असते. लांबवर चालण्याचा व्यायाम घेणे फार लाभदायक ठरणारें आहे. पण माणसें बसची वाट पहात अर्धा अर्धा तास ताटकळत उभे राहणेंहि जणूं सुखाचें मानतात. “चरैवेति चरैवेति चराति चरतो भगः” हा अतिप्राचीन आदेश शरीरकष्टाच्या दृष्टीनें हि लक्षांत घेण्यासारखाच आहे.

वयाच्या ७०-७५ व्या वर्षांतहि काटक आणि उत्साही असलेल्या वृद्धांचा विचार केला तर ते आपल्या पूर्वयुष्यात शरीरश्रमाला कंटाळत नव्हते असेंच

आढळून येईल. आमचे दादा (श्रीदासगणूमहाराज) वयाच्या ८० व्या वर्षीहि पंढरपूरची १॥-२ मैलाची नगरप्रदक्षिणा नेमाने करित असत. पुढें तें होईनासें झाले तरी पण महाद्वारापर्यंत, दत्तापर्यंत ते शक्यतो जाऊन येत. दुपारी झोपत नसत. शक्यतों ताठ बसून राहत. अगदीं साधे जेवण घेत. त्यांच्या वयाच्या ८० व्या वर्षी त्यांच्या समागमें चालावयाचें म्हणजे मला थोडे धावावे लागत असे. हे कसें शक्य होतें असें मी त्यांना विचारले-तेव्हा त्यांनी सांगितलें कीं “अरे, मी पोलिसांत होतो तेव्हां दिवसाला २०-२५ मैल सहज चालून कामें करित होतो.” अलिकडे आपण जीवनमान उंचावण्याच्या तंत्रात सहजपणें कराव्या लागणाऱ्या शारीरिक कष्टाला मुकलो आहोत आणि मग आमचें निरोगीपण हे प्रभावी औषधांच्या उपयोगावर येऊन बसले आहे. जो शरीराकडून भरपूर काम करून घेतो, त्याला आवश्यक तेवढें देऊन चांगले राबवितो त्याचें आरोग्य उत्तम राहते. आळसांत सुख नाही. चवीत सुख नाही. “जयाचें ऐहिक धड नाही । त्याचें परत्र पुससी कायी ॥” (ज्ञा. ४।१५५) हें समर्थानीं नाही तर ज्ञानोबारायांनी सांगितलें आहे. उपनिषदांनीं हि ‘नायमात्मा बलहीनेन लभ्यः’ -दुर्बलाला आत्मसाक्षात्कार होणार नाही असे म्हटले आहे. शरीर, मन वा बुद्धि हे भाव दुबळे असले, समर्थ नसले, काटक नसले, शोशिक नसलें तर आत्मदर्शनाची योग्यता येणें शक्य नाही.

तितिक्षा आणि तपश्चर्या वा विविध व्रताचरणें ही मुख्यतः या तिन्हीं गोष्टींची कार्यक्षमता वाढविण्यासाठीच आहेत. व्यायाम, कष्ट सोसणें हेच त्यांचें बाह्य स्वरूप असते. खरोखरीच ज्याला संयमानें वागून सुखासीनतेचा लोभ सोडून सुखावह म्हणून प्रत्यक्ष अनुभवास येणारें आरोग्यहि नीट राखता येत नाही, रोग बळावतात हें अनेकवेळा अनुभविले असूनहि पथ्य संभाळता येत नाही, तो परमार्थामध्ये स्वतःची प्रगति कशी करून घेऊ शकणार? म्हणून इहपर प्रगतीलाहि सारखाच उपयोग असणारा सिद्धांत सांगतांना समर्थ म्हणतात- देहदुःख ते सुख मानीत जावें.”

याच्या पुढची ओळ आहे ‘विवेकें सदा सस्वरूपी भरावें.’ सस्वरूपीं हें स्वस्वरूपीं आहे. त्यावेळचीं उच्चारपद्धति किंवा प्रत करणारांचें अनवधान यामुळेंच स्वस्वरूपींचें सस्वरूपीं झालें असावें. देहाची अशी उपेक्षा कां? देहाचे लाड का करावयाचे नाहीत? त्याचें मूलतत्त्व सांगताना ही चौथी ओळ आली आहे. ‘देह, इंद्रियें, मन हें माझे स्वरूप नाही-मी त्यापेक्षा वेगळा आहे. हा जो मी तो खऱ्या अर्थाने सच्चिदानंद स्वरूप आहे. देहादि हीं त्याचीं साधनें आहेत. म्हणून तर विचार देहादींचा नाही तर त्या पलीकडे असलेल्या आत्म्याचा करावयास पाहिजे. देहालाच आत्मा समजणारे नास्तिक प्रामाणिकपणें बोलतील तर मनाचेंहि अस्तित्व

मानू शकणार नाहीत. (अलिकडे प्रगत मानसशास्त्र तसे मानू लागले आहे.) पण मग मानवीजीवनातील आनंददायक अशा अनेक गोष्टींची संगति त्यांना लावता येणार नाही. जड देहापलीकडे कांहीं आहे असें मान्य केलें तरच अनेक उदात्त गोष्टींचा अर्थ लागतो. म्हणून समर्थानी देहाचें दुःख हे दुःख न मानता सुख मानावे असे सांगून तुझें खरें स्वरूप काय आहे ते विवेकानें जाणून घे, हें लक्षांत घेण्यासाठीं आदेश दिला की “विवेकें सदा सस्वरूपीं भरावें.”

कोणतेंहि काम करताना माणसाचे स्वरूपाचें अवधान सुटतां कामा नये. तसें झाले तरच त्याचें सर्व व्यवहार हितकरतेच्या पातळीवर सुधारतील. आत्मा हे माझे स्वरूप आहे. देह म्हणजे मी नव्हे. हा सिद्धांत पूर्णपणें सत्य असला तरी त्याचा अनुभव घेणें ही गोष्ट सोपी नाही. देहबुद्धि सोडतो म्हणताच सुटत नाही. मी आत्मा आहे म्हणताच आत्मसाक्षात्कारहि होत नाही. माणसाचें संस्कार, त्याचें प्रारब्ध, त्यामुळे असणारी प्रकृति, प्रवृत्ति वा परिस्थिति यामुळे श्रद्धाभावानें वाचलेल्या ग्रंथातून शब्दज्ञान झाले तरी ते अनुभवास येण्यासाठी कराव्या लागणाऱ्या प्रयत्नांचा कालावधि फार दीर्घ असू शकतो. तो केवळ वर्षांच्याच नव्हे तर कधी कधी जन्मांच्या संख्येनें मोजावा लागतो आणि यामुळेच समर्थानी स्वस्वरूपीं विवेके भरावें असें सांगितलें आहे. मी देह नाही, आत्मा आहे. हा विवेक आहे. खरेंच, पण याकरिता करावी लागणारी साधना क्रमानें लक्षांत घेतली पाहिजे. निष्ठा राखली पाहिजे. पी हळद कीं हो गोरी असे कुठेच साधत नसते. आरोग्यशास्त्र सांगणाऱ्या आयुर्वेदानेंहि गुण क्रमाक्रमानें वाढवीत गेले पाहिजे. घाई कामाची नाही. अन्यथा त्यामुळे आपत्ति वाढतात असेच सांगितले आहे.

देहाचें दुःख सुख मानीत जावें असें म्हणतांच दिवसानुदिवस कडकडीत उपास करावेत, उन्हांत तापावें व पावसांत भिजावें, थंडीत कुडकुडावे असा याचा अर्थ नाही. हेंहि सोसू शकते पण त्यालाहि मर्यादा आहे, क्रम आहे. मूळचें शरीराचें सामर्थ्य कसें आहे? त्यावर हें अवलंबून राहिल. चौथ्या दिवशी येणारें हिंव व नंतर भरणारा ताप हा चातुर्थिक ज्वराचा प्रकार फार हट्टी असतो. एका सद्गृहस्थानें या लांबलेल्या दुखण्याला कंटाळून थंडी भरून घेत असतांना गार पाण्यांत उडी घेतली, आणि त्या दिवसापासून त्याचें हिंव पळालें. तें ऐकून हाच प्रयोग दुसऱ्या एका गृहस्थाने तसाच रोग असलेल्या आपल्या वृद्ध आईवर केला आणि ती बापडी म्हातारी पुन्हां उठलीच नाही. उतावीळपणें कोणतेंहि कार्य साधत नाही. सर्वांगीण विचार करावा लागतो. म्हणून समर्थ विवेकाचा अवलंब करावा असें सांगतात.

समर्थांचा विवेकावर एकूण फार भर आहे. अनेक ठिकाणीं, अनेक संदर्भांत

त्यांनीं या विवेकाचा आग्रहानें उल्लेख केला आहे. माणसाला पुष्कळदां कोणत्या तरी टोंकावर जाणें सोपें जातें. कारण त्यामुळे थोड्या वेळांत प्रश्न सुटतील असें त्यास वाटत असावें. सगळें खाण्यास संमति नसेल तर मुळीच न खाणें तो स्वीकारतो. पण त्याला वैद्यांनीं सांगितलें कीं जेवण घ्यायला हरकत नाही पण मीठ मुळीच खाऊं नको तर हें मात्र बहुधा त्याला परवडत नाही. नेहमीं घ्याव्या लागणाऱ्या दक्षतेचाच त्याचेवर जणू ताण येतो आणि माणसाला तें नको असते. मग तो वैतागानें म्हणतो, ‘एकदां काय तें सांगा, एकसारखें नको!’ परंतु हें चालेल का? २४ तासांचा श्वास आपण एकदम घेत नाही आणि तास दोन तास श्वासावाचून राहूंहि शकत नाही. उंट घेऊं शकतो म्हणतात, तसें रोज कटकट नको म्हणून महिन्याचें अन्नपाणी माणूस पोटांत एकदम भरून घेऊं शकत नाही; वर्षाची आंधोळ ४-५ तास बसून एकदांच करून घेतां येत नाही. या सर्व गोष्टी त्या त्या प्रमाणांत वरचेवर प्रत्यही कराव्या लागतात. विवेकाचेंहि तसेंच आहे.

चूक झाली तर तिचे परिणाम भोगल्यावाचून सुटका नाही. होणारी चूक आणि तिचे परिणाम हे त्या व्यक्तीपेक्षां बाह्य परिस्थितीवर अवलंबून असतात. सरळ राजमार्गानें चालतां चालतां एकदम पाय घसरणें निराळें आणि हिमालयांतील कड्याच्या टोंकावरून जाणाऱ्या अरुंद अवघड रस्त्यानें जातांना पाय घसरणें निराळे. पाय घसरणें ही एकच चूक खरी; परिणामांत फार अंतर आहे. दाढी करतांना वस्त्रा लागून थोडेसें रक्त निघालें काय वा एकाद्या अपघातांत सांपडून अवयव तुटून वाहणारा रक्तप्रवाह काय? धनुर्वाताच्या संसर्गाच्या दृष्टीनें दोन्ही सारखेंच आहे. म्हणून चूक लहान कीं मोठी हा वस्तुतः प्रश्न नसतो. चूक ही चूकच असते; आणि ती लहान म्हणून क्षम्य मानल्यास तो गबाळेपणा परिणामीं घातक ठरण्याची फार शक्यता असते. देहाचें आरोग्य, इंद्रियांची तृप्तता, मनाचा संतोष, बुद्धीची स्थिरता या क्रमानें आत्म्याच्या प्रसन्नतेपर्यंत माणसाला पोंचावयाचें असतें. म्हणून “देहेदुःख तें सूख मानीत जावे” असें सांगून होतांच ‘विवेकें सदा स्वस्वरूपीं भरावें’ असा उपदेश करून समर्थ रामदासस्वामी प्रारंभिक साधन आणि अंतिम साध्य या दोघांचेंहि वर्णन करीत आहेत आणि विवेक शब्दाचा उपयोग करून त्याची पद्धतीहि स्पष्ट करीत आहेत.

जनीं सर्व सूखी असा कोण आहे ।

विचारें मना तूं चि शोधून पाहे ॥

मना त्वां चि रे पूर्व संचीत केलें ।

तयासारिखें भोगणें प्राप्त झालें ॥११॥

समर्थानीं मागच्या श्लोकांतील तिसऱ्या ओळीत “देहेदुःख ते सूख मानीत जावे” या प्राथमिक साधनाचा उल्लेख केला. पण हे साधन करण्याची प्रवृत्ति होण्यासाठी माणसाची मनोभूमि तयार होण्याची आवश्यकता आहे. दुःख हें टाळतां येण्यासारखें नाही त्याला तोंड द्यावें लागणारच आहे हें लक्षांत आलें तर माणसाची मानसिक सिद्धता होते. म्हणून समर्थ दुःखाची अपरिहार्यता या श्लोकानें सांगत आहेत. कोणाला सगळ्या प्रकारचीं सुखेंच भोगावयास मिळतात, दुःखाचा स्पर्शही होत नाही असें कधीच होत नाही. कुणीहि याला अपवाद नाही. नल-राम-युधिष्ठिरांसारख्या अत्यंत थोर व्यक्तींनासुद्धां अनेक प्रकारचीं, जीवन असह्य वाटावें अशीं दुःखें भोगावीं लागल्याचा इतिहास आहे. ज्यांची सत्ता, संपत्ति, ऐश्वर्य पाहून आपणांस हेवा वाटतो, त्यांच्या जीवनाचा बारकाव्यानें शोध घेतला तर असें आढळून येईल की त्यांनाहि या अभिलषणीय अशा गोष्टींच्या समागमें, अनेक प्रकारचीं, त्यांतूनच निर्माण होणारी, वा इतरहि पुष्कळ दुःखें भोगावीं लागतात. “एकपुती रडे व सातपुतीहि रडे” अशीच अवस्था असते. संपत्ति असेल तर आरोग्य नसेल, सत्ता असेल तर कठोर निंदेला तोंड द्यावें लागलें असेल, कीर्ति असेल तर प्रापंचिक सुखाला तिलांजली द्यावी लागली असेल. त्यामुळें इतर सगळे सुखांत आहेत व मला तेवढें दुःख भोगावें लागतें असें मानून हाय हाय करण्यांत अर्थ नसतो.

एका तत्त्ववेत्त्यानें लग्न करावें कीं करूं नये या प्रश्नाचें उत्तर करणारा व न करणारा या दोघांनाहि पश्चात्ताप होतो, अशा शब्दांत दिले होतें. तें खरोखरीच विचार करण्यासारखें आहे. निपुत्रिक दुःखी असतोच पण ज्यांची संतति दुर्गुणी निपजली आहे तो त्याहिपेक्षां दुःखी असतो. जगामधें सर्वत्र सुखदुःखाची मिश्रणेंच असतात. तीं कधी थोडी उणीं, कधी थोडी अधिक असतात. विचारपूर्वक पाहूं गेलें म्हणजे हें चांगलें लक्षांत येतें. तेंच करावें असें समर्थ सांगतात. **“सर्वारंभा हि दोषेण धूमेनाग्निरिवावृतः”** कांहीहि करतो म्हटलें कीं त्यांत कोणत्या ना कोणत्या स्वरूपाचे दोष समाविष्ट असतातच. अग्नि प्रज्वलित करावयाचा म्हटलें तर थोडा तरी धूर होतोच. इंधन वाईट असेल तर विचारावयासच नको. म्हणून जगामधें वागतांना, जें करावयाचें तें सुखाच्या अभिलाषेनें वा दुःखाच्या तिरस्कारानें निवडू नये. दृष्टि हितावर असावी. असा नीट विचार केला म्हणजे दुःख वाट्यास आल्याची वा सुख न मिळाल्याची तडफड उणावते. तसेंच सुखप्राप्तीनें मनुष्य उन्मत्तहि होत नाही वा दुःखप्राप्तीनें विषण्ण होत नाही. त्याची कार्यक्षमता अबाधित राहते. सुखदुःखाचा विचार मुळींच करूं नये असें नाही. **“पित्तं यदि**

शर्करया शाम्यति कोऽर्थः पटोलेन’ हें खरेंच आहे. रोगावरचें उपचार सुखावह असतील तर बुद्ध्या कडू काढ्याचे घोट घेण्याची आवश्यकता नाही. पण प्रसंग आला तर त्याचा कंटाळा करणेंहि इष्ट नाही.

प्राप्त परिस्थितीमध्ये सुखदुःखाचा हा असा विचार करणें हितावह असल्यानें आवश्यक असले तरी मुळांत सर्वसमर्थ ईश्वराच्या अद्भुत सृष्टीमध्ये दुःख असावेंच कां? असा एक प्रश्न विचारवंतांना बहुधा बोंचत असतो. त्याचे उत्तर समर्थ तिसऱ्या व चौथ्या ओळींत देत आहेत. मना त्वांचि रे पूर्वसंचीत केलें । तयासारखें भोगणें प्राप्त झालें ॥ भारतीय संस्कृतीतील विचारवंतांनीं, ईश्वरीसृष्टींत विद्यमान असलेला कार्यकारी नियम, आपल्या साक्षात्कारी प्रज्ञेने आणि प्रासादिक प्रतिभेनें शोधून काढला आहे. या त्रिकालाबाधित ईश्वरी नियमासच कर्मविपाकाचा सिद्धांत असें म्हणतात. अग्नीचा शोध, विजेचा शोध, गुरुत्वाकर्षणाचा शोध, स्थलकाल सापेक्षतेचा शोध, अणुगर्भाच्या स्वरूपाचा शोध, हे शोध जसे माणसाच्या बुद्धिमत्तेचे आणि विज्ञानाच्या प्रगतीचे द्योतक आहेत तसाच कर्मविपाकाचा सिद्धांतहि आहे.

अलीकडे तथाकथित बुद्धिवादी खोट्या समतेच्या आणि भ्रांत मानवतेच्या नांवाखालीं या सिद्धांताची टिंगल करित असले, तो वास्तव नसून काल्पनिक असल्याचे प्रतिपादित असले, तरी खऱ्या विचारवंतांना त्याची विद्यमानता नाकारता येण्यासारखी नाही. कर्मविपाक नाकारणें हें वरवर सोयीचें वाटलें तरी तें शेवटीं कारणावांचून कार्य होतें असेंच म्हणण्यासारखें आहे. कुणीतरी दुराग्रहानें म्हणेल तर तें तर्कट ठरेल. तो तर्क असणार नाही. न्याय तर असणार नाहीच. कोणतीही कार्ये ही जवळच्या वा दूरच्या कारणांशीं संबद्ध असतातच. कार्यकारणांची ही मालिकाच असेल, कदाचित् मधील अंतरामुळें वा सूक्ष्मतेमुळें कारण लक्षांत येत नसेल, पण तें नाकारणें योग्य ठरणार नाही. बीजावांचून झाड उगवलें वा शिजविणाऱ्यावांचून स्वयंपाक झाला असे म्हणण्यासारखेंच ते ठरेल. पूर्वजन्म वा पुनर्जन्म हे या कर्मविपाकाचेच अनुषंगिक सिद्धांत आहेत. ते त्याचे परिणामहि आहेत आणि त्याला पूरकहि आहेत.

कर्मविपाक मानल्यामुळें कर्तृत्वाला बाध येतो आणि मनुष्य दैववादी बनतो असें मानणें चुकीचें आहे. गुरुत्वाकर्षणाच्या सिद्धांतामुळें माणसाने चालणें, फिरणें, चढणें सोडून द्यावें आणि नुसतें बसून रहावें असें जसें होत नाही तसेंच कर्मविपाकाच्या सिद्धांताने मनुष्य निष्क्रिय होतो असें मानण्याचें कारण नाही. माणसें आळशी असतात याचा जसा गुरुत्वाकर्षणाच्या नियमाशी संबंध नाही, तसाच कर्मविपाकामुळें माणूस दैववादी वा प्रयत्नवादी ठरत नाही. मनुष्य कसाहि असला तरी कर्मविपाक आपलें काम करितच असतो, कारण तो गुरुत्वाकर्षणाप्रमाणेंच ईश्वरीसृष्टीचा

शाश्वत नियम आहे. त्यांतल्यात्यांत विचारच करावयाचा झाला आणि आधारच शोधावयाचें ठरविलें तर कर्मविपाकानें दैववाद्याला प्रोत्साहन मिळण्याच्या ऐवजी प्रयत्नवाद्यालाच प्रेरणा मिळण्याची शक्यता अधिक आहे. कारण दैव ही स्वयंभू गोष्ट नसून तें पूर्वकर्माच्या परिपाकाला ओळखीसाठी दिलेलें नांव आहे. वर्तमानकालीन प्रयत्न हे कर्म आणि न भोगलेलें भूतकालीन कर्म हें दैव असें त्याचे मुळांत स्वरूप आहे.

भूतकाळावर माझे कोणतेहि नियंत्रण नाही. पण वर्तमानकाळ ही माझ्या स्वाधीनची गोष्ट आहे. त्यामुळें भविष्यकाळ मी माझ्या इच्छेप्रमाणें घडवूं शकेन असा विश्वास कर्मविपाकाच्या सिद्धांतामुळें माणसाच्या अंगांत बळावण्याची शक्यता आहे. कर्मविपाक नाकारला तर घटनांचा अर्थ सांगतांना योगायोग वा अपघात स्वीकारावा लागतो आणि योगायोग स्वीकारणें हें प्रयत्नामागची सर्व प्रेरणा नष्ट करण्यासारखें आहे. कर्मविपाकामध्ये कर्माला अनुसरून भोग घडतो व त्यामुळें भोगामध्ये परतंत्रता सांगितली असली तरी कर्माचे स्वातंत्र्य त्याच नियमानें सिद्ध होतें व तसेच तें प्रतिपादिलें आहे हेहि लक्षांत ठेवले पाहिजे. म्हणून समर्थाचे शब्द 'मना जे तुझे पूर्वसंचित आहे । तयासारखें भोगणें भाग रे हे ॥' असे नसून "मना त्वांचि रें पूर्वसंचित केलें । तया सारिखें भोगणें प्राप्त झालें ।" असे आहेत. पूर्वसंचित हा माझ्या कर्तृत्वाचा भाग आहे. तें केव्हां तरी माझ्या कर्तृत्वातून, मी केलेल्या बऱ्या-वाईटांतून, निर्माण झालें आहे. तो योगायोग वा अपघात नाही असें शास्त्र सांगतें तें फार महत्त्वाचें आहे. वर्तमानकाळाचा विचार करतां कदाचित् तें सोयीचें नसेल पण सृष्टीचे नियम असे कालसापेक्ष नसतात. मला आतां डोंगरावर चढायचें आहे. आतां गुरुत्वाकर्षणाचा नियम नको या म्हणण्याला कांहीं अर्थ नाही. अग्नीची उष्णता स्वयंपाकापुरती असावी; चटका लावतांना नसावी असे कधीं होऊं शकत नाही.

पूर्वकर्मांमुळें आतां परिस्थिति कशीहि असली तरी मी ती भविष्यकाळांत माझ्या वर्तमान सत्कृत्यांच्या बळावर सुधारून घेईन असा आत्मविश्वास याच कर्मविपाकामुळें माणसांच्या हृदयांत (विचार केला तर) जागृत होऊं शकतो. आणि तें लक्षांत आणून देण्यासाठीच, तुला हें जें नको तें भोगावें लागत आहे, तो तुझ्या पूर्वकर्मांतून निर्माण झालेल्या संचिताचा परिणाम आहे, म्हणून मागें कांहीं झालें असलें तरी आतां तरी सन्मार्गास लागून सत्कर्म कर असें सांगितलें आहे.

आपल्या संस्कृतीमध्ये कर्माचे संचित, क्रियमाण आणि प्रारब्ध असे तीन भाग पाडलेले आहेत. जें प्रत्यक्ष करीत असतो तें क्रियमाण, जें प्रत्यक्ष भोगीत असतो तें प्रारब्ध आणि जें निर्माण झालें आहे आणि भोगावयाचें राहिलें आहे तें

संचित. ब्रह्मज्ञान्याच्या पातळीवर संचित आणि प्रारब्ध वा प्रारब्ध आणि क्रियमाण यांच्या परिणामाचा भेद स्पष्ट होतो. एरवीं तीं तीनहि सामान्य माणसाकरितां, परिणामाच्या दृष्टीनें, सारखींच असतात. तेव्हां भोगण्याचा प्रसंग आला म्हणजे कुरकुर करण्याच्या ऐवजी प्रत्यक्ष कृति करतांना सावध राहिलें पाहिजे असा संतांचा आदेश आहे.

मना मानसीं दुःख आणूं नको रे ।

मना सर्वथा शोक चिंता नको रे ॥

विविके देहेबुद्धि सोडून द्यावी ।

विदेहीपणें मुक्ति भोगीत जावी ॥१२॥

दहाव्या श्लोकामध्ये ज्याप्रमाणें समर्थानी देहाला पडणारे कष्ट हें परिणामी हिताचे असल्यामुळें त्या कष्टांनाच सुखाचें मानीत जावे असा साधनेचा विचार सांगितला आहे. त्याप्रमाणे येथे एक प्रकारे मानसिक साधना सांगितली आहे.

ज्यांच्याविरुद्ध माणसाची सदाची तक्रार असते तीं दुःखें कां भोगावी लागतात याचा विचार ११ व्या श्लोकांत करून झाला. आतां या १२ व्या श्लोकांत पुन्हां मागे सांगितलेल्या साधनापेक्षा वरच्या प्रतीचें साधन समर्थ स्पष्ट करित आहेत आणि त्यामुळेंच साध्य प्राप्त होतें असे जणूं सुचवीत आहेत. यातील शेवटच्या दोन ओळी जणूं १० व्या श्लोकांतील ३ व्या व ४थ्या ओळींची रूपांतरें वा खरें म्हणजे स्पष्टीकरणें आहेत. शरीराचें दुःख हे मानणें न मानणें अशा स्वरूपांत नेहमीच असेल असे नाही. सकाळी लौकर उठणें, व्यायाम करणें, विनामसाल्याचें साधे जेवणें, आळस टाकणें, थंडपाण्यानें स्नान करणें, चालण्याचा कंटाळा न करणें इत्यादि गोष्टी या परिणामीं हितावह असतात. आणि थोड्याशा संवयीनें त्या सुखावह मानताहि येतात; निदान टाळण्याइतक्या त्रासदायक वाटत नाहीत. पण सगळ्याच शारीरिक दुःखाचें असें असेल असे नाही. कांटा मोडणें, अपघातात सापडणें, मार लागणें, अन्नापाण्यावांचून दीर्घकाळ राहण्याचा प्रसंग येणें, थंडी-ऊन-पावसात मुळीच निवारा न मिळणें, वेदना होणारा व्याधी निर्माण होणें इत्यादि गोष्टींना जेव्हा तोंड देण्याची वेळ येते तेव्हा शरीराला होणारी पीडा ही सोसता आली तरी तिला दुःख न मानणें जवळजवळ अशक्य आहे. पण तें दुःख शरीराचे शरीरापुरतें ठेवणें मात्र वाटते तितकें अशक्य नाही. म्हणून समर्थ अशा दुःखाच्या संदर्भात उपदेश करतात कीं शरीराला वेदना सोसाव्या लागल्या तरी ते दुःख मनात आणू नकोस, हाय हाय करू नकोस, कण्हू नकोस. इतरांना उच्छाद होईल असे वागूं नकोस.